

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ  
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

**“Криминалистика” кафедраси**

**ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ** фанидан  
маърузалар матни

Тошкент - 2005 йил

Ушбу маърузалар матни ТДЮИнинг ўқув- услубий кенгашида 2005 йил 29 сентябр № 2 сонли мажлис баённомаси билан нашр этиш учун тавсия этилган.

**Муаллифлар:**           **А.А.Усмонова** – ТДЮИ “Криминалистика”  
кафедраси катта ўқитувчиси, психология  
фанлари номзоди;  
**А.Н.Норбоев** – ТДЮИ “Криминалистика”  
кафедраси муdiri, юридик фанлари номзоди,  
доцент;

**Такризчилар:**       **З.Ю.Якубова** – ЖИДУ “Ижтимоий-гуманитар  
фанлар” кафедраси доценти, психология  
фанлари номзоди;  
**Т.А..Ахмедов** – ТДЮИ “Криминалистика”  
кафедраси ўқитувчиси.

## МАВЗУ - 1

### Юридик психология фан сифатида, унинг предмети, вазифалари ва тизими.

#### Режа:

- 1.Юридик психологиянинг фан сифатида шаклланиши.
2. Юридик психология фанининг 20-асрдаги ривожланиш тарихи.
3. Юридик психология фанининг предмети, вазифалари ва усуллари.
4. Юридик психология фанининг тизими.

#### Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. В.В.Романов Юридик психология. М., 1998 й.
10. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
11. Ю.В.Чуфаровский Юридик психология. М., 2002 й.
12. Шиханцов М.В. Юридик психология. М., 2002 й.

Жамият ривожланишининг hozirgi boskichiда, fanlar tizimida psixologiya fani muhim va ahamiyatli kasbga ega. Akademik B.M. Kedrov fikricha - psixologiya uzlashtirilaётган fanlarning (gumanitar, aniq fanlar, maxsus fanlar va х.к.) markazida urnashgan. (B.M.Kedrov, 1961)

Hozirgi kunda psixologiya bilimlariga ehtiёj kundан kungа ortib bormoqda.

Psixologiya ўzi nima?

Psixologiya-grekcha sўzlar “psyche”(ruh) va “logos” (ўrganiш)дан iborat, яъни бир sўz билан айтганда рухият хақидаги фандир.

Demak, psixologiya-рухият хақидаги fan экан, у атроф- мухит сирлари, инсон ўз фаолияти давомидаги рухий кўринишларни ўрганади.

Odam хар-хил фаолият турларида, яъни:

- maktabgacha davrда- ўyin;
- maktab davrида- ўkiш;
- mustaqil хаёт davrида- meхnatда ўзини namoён қилиши mumkin.

Mana шу хар-хил davrlарда инсоннинг рухияти (psixикаси) ўзига хослиги, бетакrorлиги, psixик жиҳатлари билан ажралиб туради.

Psixologiya fani инсоннинг рухий қонуниятларини тушуниш инсонлар фаолиятини самарали ташкил қилиш ва уларнинг орасидаги муносабатларни ўрнатишга ёрдам беради.

Юрист-хуқуқшунос фаолиятидаги энг асосий масала бу – **инсонлар билан ишлашдир**. Бу масаланинг мазмун-моқияти бир неча ўзаро боғлиқ бўлган аспектлардан iborat:

- odamlарни ўrganiш ва уларга баҳо бериш;
- улар билан psixологик aloқани ўрнатиш ва ривожлантириш;
- уларга керакли таъсир ўтказиш;
- ўргатиш, ўқитиш, тарбиялаш ва ҳк.

Юридик фаолият билан боғлиқ бўлган ходимлар учун psixологик bilimларни эгаллаш жуда ҳам мухимдир. Psixологик bilimлар юридик маълумотларнинг таркибий қисмини ташкил этади. Улар нафақат юрист учун mavjud бўлган maxsus юридик муаммоларни хал этишга ёрдам беради, балки иш билан биргаликда “айблаш”, “жиноятчи шахс”, “жиной хулқ” каби асосий жиной хуқуқий тушунчаларнинг ечимини юридик psixология нуктаи назаридан кўриб чиқишни талаб этади.

Psixология фанининг турли тармоқлари mavjud ва улар инсон psixикасини aniq шароитларда ўрганади.

Mасалан:

- umumiy psixologiya;
- bolalar psixologiyasi;
- pedagogik va ёшлар psixologiyasi;
- injenerlik psixologiyasi;
- sport psixologiyasi;
- aviация va kosmos psixologiyasi
- харбий psixologiya;

- ижтимоий психология;
- юридик психология.

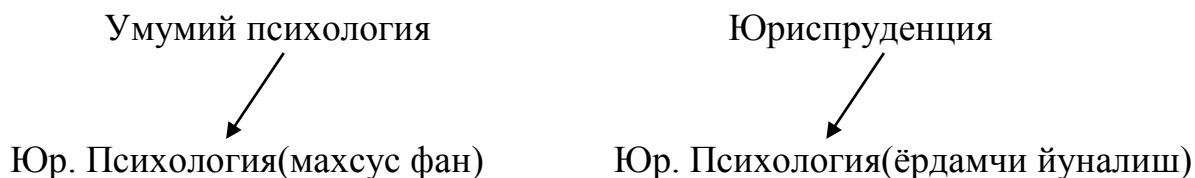
Илк бор психология ва юридик фанларнинг бирлашганлигини суд психологияси деб аташганлар.

Юридик психология - илмий педагогик фан бўлиб, у “Инсон-ҳуқуқ” тизимидаги психологик қонуниятларни ўрганади, бу тизимнинг самарадорлигини ошириш учун амалий тавсиялар ишлаб чиқади.

Юридик психологиянинг замонавий тушунчаси бу – ҳуқуқий тартиб шароитидаги шахс ва фаолиятнинг турли психологик аспектларини ўрганувчи фан бўлиб, у тизимли ёндашув орқали олдида турган вазифаларни ҳал этишга ва ривожлантиришга ўз мақсадини қаратади. Психология ва юриспруденциянинг уйғунлашганлиги фанни икки томонлама бойитади ва суд фаолиятидаги долзарб муаммоларни ҳал этишга ўз хиссасини қўшади.

Психология ва юридик фанни бирлашганлиги жамиятнинг эҳтиёжидан келиб чиққан. Бу бирлашиш ички қонуниятлар билан боғлиқ бўлиб, мавжуд бўлган фаннинг объекти, предмети ва усулларининг нималардан иборат бўлганлиги ва унинг умумий фанлар билан алоқалари ва у ердаги ўрнини ҳал этишга ёрдам беради.

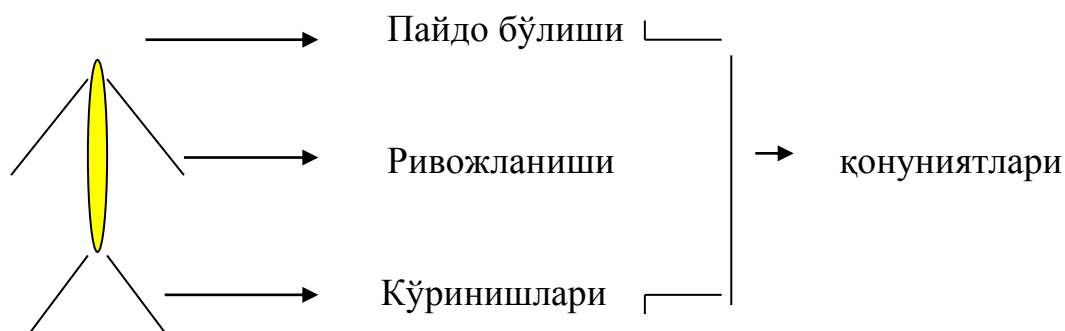
Юридик психологиянинг пайдо бўлиши қонуний ҳодиса экан, бу ерда нимага асосланиб умумий психологиядан юридик психология махсус фан сифатида ажралиб қолгани ва юриспруденция фани учун ёрдамчи йўналиш бўлиб қолганлигини аниқлаб олишимиз лозим.



С.Л. Рубинштейннинг фикрича, барча назариялар шу жумладан, психология фанининг асосий вазифаси ўрганилаётган ҳодисаларнинг махсус қонуниятларини очиб беришдан иборатдир. (Рубинштейн С.Л. 1959г.)

Психология- инсон психикасининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва кўриниши қонуниятларини ўрганади.





Юридик психология- суд ишларини юргизиш жараёнида шахснинг ҳуққ-атворини махсус ўрганиш учун юриспруденцияга керакли ва муҳим бўлган амалий вазифаларни ечишга ёрдам беради

Амалиётда психологик билимларни икки усул орқали қўллаш мумкин:

- бевосит, бу усул мавжуд қонун қоидалар, қонуниятлар асосидаги билимларни шу пайтнинг ўзидаёқ ўз фаолиятида ишлатиш мумкинлигини билдиради, яъни

- қабул қилиш;
- тасаввурлар;
- ҳиссиёт қилиш;
- сезгилар;
- тафаккур;
- диққат;
- хотира

каби психик жараёнларнинг билиш ва ишлатишдан иборат.

-билвосита усул- бунда қонуниятлар асосидаги билимлардан фойдаланиш ва шу пайтнинг ўзидаёқ ишлатиб кўриш мумкин эмас. Бунинг учун аниқ фаолият шароитида, ўзгаришларга дуч келадиган қонуниятларни билиш ва таҳлил қила олиш керак.

Юридик психология фанида айнан психологик билимларни билвосита усули орқали ишлатиш йўлга қўйилган.(Рамуль К.А. 1995г.).

Юридик психология фанининг хусусияти шундан иборатки, дастлабки тергов, суд тергови ва судланувчиларни қайта тарбиялашга оид фаолиятларини ўрганиб чиқади. Бу фаолиятларнинг мазмунида одамлар орасидаги психологик муносабатлар ва психик жараёнларнинг намоён бўлиши жой олган.

Одил судловни ўрнатишда, психологик билимлардан фойдаланиш қадим замонлардан бошланган.

Антик ва ўрта аср (мил.ав. 3-аср ва 5-17-аср)ларда жинойий жавобгарликка тортиш учун эмпирик тажрибалардан фойдаланишган. Эмпирия – бу одамнинг ички дунёси асосида тўпланган тажриба ташқи дунё (атроф-муҳит, шароитлар, муносабатлар)дан йироқ бўлганлигини билдирган. Инсон “қафасда”унинг ички дунёсини ўзгартириб бўлмайди, унинг табиати шундай деган фикрлар бўлган эди.

“Қафас”да бўлганларнинг сабаблари унга таъсир кўрсатувчи кучлар ўрганилмаган эди.

Ўрта аср даврларда жиноятчилар ўз айбини тан олмаслиги ва айбига иқроп бўлмаслиги натижасида уларни турли ҳил қийноқларга солиб кўрсатмаларни олиш кенг тарқалган эди. (узок муддат қийнаганлар, уришган ва рухий қийноқ ҳолатларга келтиришган, ўликлар ётган қоронғи хоналарга камашган ва ҳк.)

Буржуа ҳукм сурган даврлардан бошлаб илк бор психологик билимлар пайдо бўган. Ошкоралик ва тортишув асосида гувоҳларнинг кўрсатмалари катта аҳамиятга эга бўлган.

Россияда жиноятчининг психологиясига этибор бериш кераклиги тўғрисида И.Т.Посашков(1652-1726) фаол фикр юритган. Унинг нуқтаи назари бўйича жиноятчиларни бошқа одамларга нисбатан салбий таъсирини йўқотиш мақсадида уларнинг хулқ-атворини тавсифлаш керак.

В.Н.Татишев (1686-1750) фикрига кўра “қонунларни ёшлиқдан билиш лозим, уларни билмаслик бузилишга олиб келади”, деган назарияни илгари суради.

Князь М.М.Шербатов (1733-1790)нинг фикрига кўра қонун чиқаришда халқнинг психологиясини билиш керак, инсон юрагини билиш лозимдир. У биринчилардан бўлиб, жиноятчини муддатдан аввал чиқариб юбориш масаласини кўтарган.

19-асрда И. Гофбауэр “Суд ҳаётида психологияни қўллаш” ва И.Фридрих “Суд психологиясига оид мунтазам қўлланма”деб номланган илмий изланишларида психологик нуқтаи назаридан шахс, уни айблаш тушунчаси, суд жараёни, психологияси каби саволлар кенг ёритиб берилган.

20-асрда И.С.Баршевнинг “Жиноий ҳуқуқшунослик фани”, Н.Я.Янович-Яневскийнинг “Жиноий адлия тўғрисида фикрлар” каби ишларида психология билимларига катта эътибор қаратилган. И.С. Баршевнинг фикрича “психологияни билмаслик бу тирик инсонларни эмас, балки ўлганларни суд қилиш демакдир”.

Бадиий асарларда ҳам (Ф.М. Достоевский, Л.Н.Толстой, А.Б.Чехов ва бош.) инсоннинг ички дунёси, унинг хис туйғулари ички туйғулари ҳақида сўз юритилади.

Юридик психологиянинг 20-асрдаги ривожланишига А.Ф.Кони катта ҳисса қўшади. Унинг асарларида суд фаолиятининг психологияси, гувоҳлар психологияси, жабрланувчилар психологияси ва кўрсатмаларига катта урғу берилган.

А.С.Тагернинг “Суд психология”сини ривожлантиришга катта ҳисса қўшганлиги унинг бир неча илмий тадқиқот ишларида иштирок этганлигидан далолат беради. “Гувоҳлар кўрсатмалари психологиясини ўрганиш давомида уларнинг кўрсатмалари, турли ҳолатларда пайдо бўлган асос ва ҳодисаларни қабул қилиш асосида вужудга келади”,- деган фикрни илгари суради. (кўриш, эшитиш, эслаб қолиш, гапириб беришнинг индивидуал хусусиятлари турли вақтларда турлича бўлиши мумкин.)

30-йиллар жамиятда, шу жумладан илму-фаннинг турли тармоқларида кескин ўзгаришлар юз берган. Психология фани қарийиб 30 йил педагогика фанига бўйсиниб келган, юридик психологияга оид ишлар тўхтаб, йирик илму-фан, санъат арбоблари ўзларининг ишларидан четлатилганлар ва қатағон бўлганлар.

Фақатгина 50-йилларнинг охирлари ва 60-йилларнинг бошларида психология фани ва шу ўринда юридик психология фани аста-секинлик билан катта ва оғир зарбалардан сўнг тиклана бошлади.

1964 йил—Собиқ ЦК КПСС қарорига биноан юридик психология фанини ривожлантириш ва юридик маълумотларни янгилаш ишлари бошланди.

1971 йил—Суд психологиясига бағишланган 1-Бутуниттифок конференцияси бўлиб ўтди.

1986 йил—Юридик психология фанига бағишланган 2-Бутуниттифок конференция Тату шахрида ташкил қилинди.

1989 йил—Ленинград шахрида юридик психология бўйича барча Олий ўқув юртлари учун ишчи дастурларни тузиш ва тасдиқлаш каби тадбирлар амалга оширилди.

Юридик психологиянинг предмети—илмий-амалий фан бўлиб, “инсон-хуқуқ” тизимидаги психологик қонуниятларни ўрганади ва шу тизимнинг самарадорлигини ошириш учун тавсиялар ишлаб чиқади.

Юридик психология фанининг предметини таърифлаш учун олимлар томонидан ҳар-хил ёндашувлар бўлган. А.Р. Ратинов – юридик психология бу-хуқуқ нормалари билан боғлиқ психик ҳодисалар механизмлар, қонуниятлардир; А.В.Дулов -юридик психология бу- бир томондан психик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, иккинчи томондан ноқонуний ҳаракатлар асосида инсоннинг психикаси ўрганишдир, каби фикрларини илгари суради.

Юридик психология фанида психология ва юридик билимлар бир бутунликни ташкил қилади ва уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Юридик психология предмети таркибига қўйидаги тушунчалар киради:

**психологик:**

- жараёнлар;
- ҳолатлар;
- ҳодисалар;
- фаолият;
- шахс;
- қўллаш;
- хулқ;
- мулоқат;

**юридик:**

- фаолият мойиллиги;
- хуқуқ мойиллиги;
- деликто мойиллиги;
- аклроя мойиллиги;
- мотив;
- айбланиш;
- қасддан;

Бу таркибий қисмлар турли усуллар билан тасдиқланади.

**Юридик психологиянинг вазифалари-**



- 1) фаннинг методологик ва назарий асосларини ўрганиш, назарий тадқиқотнинг услубиётини ва усулларини ишлаб чиқиш ва уларни бошқа фанларнинг услубиёти билан таққослаш, мослаштириш ва трансформациялашдир.
- 2) предметнинг тизимий элементларини ўрганиш; юрист шахси; унинг фаолияти; ҳуқуқий ва ноҳуқуқий ҳулқи; қонунбузар ва қонунга риоя қилган шахслар; қонунбузарнинг ижтимоий ҳуқуқий психологияси; жиноий ишни олиб боришнинг психологик хусусиятлари, қонунбузарлар профилактикаси;
- 3) юрист- амалиётчилар учун ҳуқуқ ишларига оид ва амалиётни янада яхшилаш учун, юристлар жамоасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятларини рағбатлантириш учун тавсиялар ишлаб чиқиш; касбий йўналиш ва касб танлашга оид услубиётлар ишлаб чиқиш;
- 4) “юридик психология” фанини назарий ва методологик жиҳатдан таъминлаш.
- 5) амалиётни махсус психологик билимлар билан таъминлаш, суд психик экспертизасига оид назария ва услубиётни ишлаб чиқиш, юриспруденция жараёнида мутахассис психологнинг иштрокини таъминлашдан иборат/

Қўйидаги асосий вазифалар юридик психология доирасида режа асосида олинган масалаларни ҳал этишга қаратилган.

## Юридик психология фанининг тизими

Умумий бўлим. Предмети ва вазифалари





## Юридик психологиянинг методологик асослари ва усуллари

### РЕЖА:

1. Назарий билиш тушунчасининг мазмуни. Юридик психология фанида назарий билишнинг асосий методологик тамойиллари.
2. Назарий билиш усуллари
3. Юридик фаолиятида шахсни ўрганишнинг психология усуллари.
4. Юридик амалиётида шахсга психологик таъсир кўрсатиш усуллари.
5. Суд-психологик экспертизаси усуллари.

### Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. В.Романов Юридик психология. М., 1998 й.
10. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
11. Ю.В.Чуфаровский Юридик психология. М., 2002 й.

Атрофимиздаги борлиқнинг (яъни табиат, одамлар, вазиятлар, ҳодисалар ва ҳ.к.) онгимизда фаол мақсадий тасвирланишини билиш деб ҳисобланади.

Онг- бу фақат одамгагина тааллуқли бўлган объектив дунёни олий шаклидаги тасвирига хос ва бу тавсир бирлашган психик жараёнлар орқали амалга оширилади. Одам онги 2 та хусусиятга эга:

- Биологик- материя субстратига кўра бош миянинг функцияси;
- Ижтимоий- онгнинг идеал равишда жамият тажрибаси, ижтимоий муҳит билан боғлиқ бўлган функцияси.

Масалан, тафаккуримиз онг орқали идеал равишда онгнинг маҳсулини ташкил қилади, лекин бошқа психик жараёнлар (сезги, қабул қилиш, тасаввур қилиш) кабилар материал (биологик) характерга эга.

Билиш маҳсус олий шаклдаги тасаввур ҳисобланиб у, бор нарсаларнинг шахсий ҳолатидаги чегараларидан чиқиб кетиши мумкин.



Билишнинг табиати- унинг имкониятлари, шарт-шароитлари, ҳақонийлигини билиш назарияси ўрганади.

Ижтимоий билишнинг хусусиятлари шундан иборатки, одам ҳар вақт ҳам ўрганилаётган объектларни кўздан кечира олишга, у билан мулоқатда бўлишга ва тадқиқотлар ўтказишга имконият топа олмайди. Чунки содир бўлган ҳодиса ўзининг маъносига тўғри келмаслиги мумкин. Масалан, юридик психология нуқтаи назаридан воқеа содир бўлган жойда топилган предметлар ҳақиқий ҳодисага тегишли бўлмаслиги мумкин.

Шунинг учун ҳодисанинг ҳақонийлигини аниқлаб олиш учун катта ва мураккаб фикр юритиш керак бўлади.

Юридик психологияда доимо қонунбузарликлар, жиноий ишлар ва жиноятчи тўғрисида маълумотлар олинади. Бу маълумотларни топиш, анализ қилиш ва уларга баҳо бериш ва билиш аспектининг мазмунини ташкил қилади. (яъни, тергов ишларини олиб бориш, жиноий ишни фош қилиш, жиноят содир бўлиши тўғрисида огоҳлантириш).

Амалиётда билишнинг 3 тури мавжуд:

1. Оддий (кундалик ҳаётимизда келиб чиққан, ҳаётий тажрибамиз асосидаги билимларимиз исботланади).

2. Илмий (аниқ текшириб кўрилган, табиат ва жамият қонунлари асосида исботланган билимлар).

3. Фалсафий (билимларимиз объектив ҳақиқатга айланган, субъект томонидан объектни айнан-ўхшата тасвирлай олиши, объектив табиатни тан олиниши). Бу нарсалар мантиқий фикр юритиш, предмет ва ҳодисаларни сезиларли даражада қабул қилиш, мантиқий хулосалар чиқариб исботлаб бериш натижасида юзага келади.

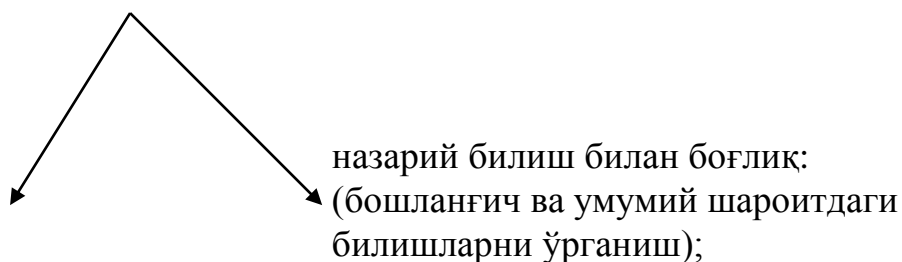
Одил суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятларининг хусусиятларидан келиб чиқиб А.К. Дулов 6 та фаолият турларини кўрсатиб ўтган:

- билиш фаолияти;
- конструктив фаолият;
- коммуникатив фаолият;
- тарбиявий фаолият;
- ташкилий фаолият;
- тасдиқловчи фаолият.

Юридик психологиянинг методологиясига оид саволларни қуйидаги илмий тартиб орқали кўриб чиқишимиз мумкин:



**Мантиқ** - аниқ категориялар тизими, билишнинг мазмуний аспекти ва билишнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш жараёни бўлиб ҳисобланади.



диалектика билан боғлиқ:  
(табиат, жамият ва тафаккурнинг харақати ва ривожланишининг бирлашган қонунларини ўрганиш)

Юқоридаги илмий низом хусусиятини назария ва усулнинг бирлигини аниқлаб беради. Бу бирлик одамга атрофдаги борлиқни мустақил равишда тушиниб етишга ёрдам беради.

Предметни  
(объекти)  
тарифлаб  
беради

← Назария → бу, аниқ тушунчалар тизими бўлиб, улар тадқиқот объекти, унинг ички алоқалари, ривожланиш қонунларининг мазмунини тасвирлайди.

Предметга(объект  
га) бўлган  
ҳаракатни аниқлаб  
беради.

← Усул → натижавий функцияни бажариб, у субъект объектга нисбатан ўзини қандай тутиш керак, мақсадга эришиш учун қандай амалий операцияларни бажариш кераклигини белгилаб беради.

Назария ва усулнинг тадқиқотда қўлланилиши услубиёт сифатида намоён бўлади.

Тадқиқот услубиёти – бу, изчил операциялар ва қўлланаётган усулларни тартибга солувчи қоидалар тизими.

Амалий ва назарий жиҳатдан ҳақиқатни билиш учун усул назария орқали ўз вазифаларини бажаради.

Юридик психология методологияси юриспруденция психология методологиялари бирлигида намоён бўлади.

Методология - бу, назарий ва амалий фаолиятни ташкил қилиш ва тузишга қаратилган тамойил ва услублар тизими тушунчаси, ҳақиқийликни билиш ва исбот қилиш усуллари ҳақидаги таълимотдир.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, услубий тадқиқот, усуллардан ташқари, тадқиқот шакллариغا эга.

Усул - бу объектга нисбатан бўлган психологик билимларни эгаллаш ҳаракати экан, шакл- шу билимларни эгаллаш босқичларидир.

Энди бир неча муҳим бўлган талабларга тўхталиб ўтсак.

Психологик-ҳуқуқий билимларни





шакллар орқали қўлга киритиш мумкин.

Оддий шаклдаги билимларимиз (тушунча, фикр юритишимиз, хулоса чиқаришимиз) кейинчалик илмий билиш даражасига кўтарилади.

Илмий билимлар эмпирия, тажрибадан назарияга келиб тушиб шакллана бошлайди. Бу билимлар ҳаёт давомида текширилади, тақосланади, кейин илмий билимларга айланади.

Объектив дунёни тушуниб-етиш аниқ илмий-тадқиқот усуллардан ташқари қўшилиб кетган усуллар орқали амалга оширилади. Масалан: индукция-дедукция, анализ-синтез, абстракциялаш-умумийлаштиришлар.

Энди, усуллар тизими деган тушунчага тўхталиб ўтсак.

Усуллар тизими деганда биз, диалетика усулларини умумий-илмий ва хусусий-илмий даражасида кўриб чиқишимиз лозим.

1) Умумий диалектика усули мантикий, тарихий, психологик томонларидан ёндошишни талаб қилади:

Умумий-илмий усуллар - анализ, синтез, индукция-дедукция, тақослаш аниқликдан- абстракцияга, статис-математик, кибернитик, грамматика ва ҳ.к.

Хусусий-илмий усуллар – суҳбат ўтказиш, кузатиш, эксперимент, тест синовлари, анкета маълумотларини йиғиш ва ҳ.к.

Умумий диалектик	}	усуллар ( улар назарий билиш усулларини ифодалайди ).
Умумий-илмий		
Хусусий-илмий		

Назарий билиш усулларини қайси методологик тамойиллар орқали амалга ошириш керак? Методологик тамойилларни қўллаш учун қуйидаги талабларга эътибор қаратиш лозим:

- 1) ўрганилаётган ҳодисалар, атроф-муҳит ва бошқа тизимлар билан боғланган ҳолда ўрганилиши керак;
- 2) Илмий тадқиқотлар объектив равишда амалга оширилиши керак, тадқиқотчи кузатув давомида ва хулосалар чиқариш пайтида ўзи томонидан ҳеч қандай ўзгартиришлар киритиш мумкин эмас.

1) Назарий томонидан тақдим этиладиган умумий даражаси ва шакли.

Умумийлик даражаси меъёрда бўлиши керак (агарда бу даража юқори бўлса унинг сифат хусусияти ўз аҳамиятини ёқотиб қўйиш мумкин. Умумийликлар фалсафий қоидалари, назарий хулоса ва ҳ.к. уларнинг сони ва қиймати ҳаққонийлиги каби шаклларда берилиши мумкин.

2) Дастлабки хабарларнинг қиммати. Бу дегани, назария даставвал у ёки бу ходисани ривожланиш ҳолатини кўра олиши ва у тўғрисида хабар беришни назарда тутди. Шаклланиб бораётган қонун, қайси шароит ва тармоқларда қўл келишини тасдиқлайди.

3) Текширилиш. Бу дегани, пайдо бўлаётган назарияни синчиковлик билан эксперимент, амалиёт, анализлардан ўтказишдир.

4) Назариянинг фактларга тўғри келиши. Қўлга киритилган фактлар назарий томонидан исботланган бўлиши лозим.

### **Назарий билишнинг методологик тамойиллари.**

Назарий билишнинг қуйидаги методологик тамойиллари мавжуд:

- 1) билишнинг ўзига хос тамойили. Ҳар бир тадқиқотларнинг ўзига керакли бўлган усуллари бор, уларни қай даража ва қаерда ишлатиш ва қачон тўхтатиш кераклигини билиш лозим.
- 2) тизимлилик тамойили. (яъни ўрганилаётган предмет (юридик психология) ни тизим сифатида қабул қилишимиз керак (жиноий ҳуқуқ, криминалогия, дастлабки тергов, суд, қайта тарбиялаш) Бу аспектлар бир-бирига тизимли боғлиқ.
- 3) ривожланиш тамойили. Ўрганилаётган объект ҳар вақт ҳаракатда бўлиши ва ишини назарда тутиш лозим.

### **Юридик фаолиятда шахсни ўрганишнинг психологик усуллари.**

Шахсни ўрганишда унинг психологик хусусиятлари, психик жиҳатлари, сифатлари, тарбияси, фаолияти тажрибаларига эътибор бериш керак. Яъни:

- биологик нуқтаи назаридан - темпераменти (нерв тизимининг жиҳатлари; фаол ҳолатга келиши-пасайиши, ривожланиши, доимийлиги) психик жараёнлари (сезги, қабул қилиши тасавури ва ҳ.к.)

- ижтимоий нуқтаи назаридан - жамиятга бўлган муносабати (дунёқараши ишончи, интилиши, мулоқоти, қониқишлари, ижтимоий роллари ва ҳ.к.)

- билими, тажрибаси- интеллектуал ва психологик хусусиятлари, (ақлий сифатлари, маданияти, дунё қарашларининг кенглиги; психик хусусияти; тафаккури, хотираси қабул қилиши ва ҳ.к.)

Шахсни ўрганишда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

- психологик тестлар;
- 10 та сўз ўрганиш (.А.Р.Луря) 10 та сўзни такрорлаш қай даражада эканлигини аниқлаш;
- тушунчаларни таққослаш (1 жуфт сўзларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлаш)
- воқеани кетма-кетлигини аниқлаш (карточкаларни тўғри таҳлаб воқеани кетма-кетлигини ёритиб бериш);
- билвосита эслаб қолиш (А.Н. Леонтьев карточкалар орқали сўз ёрдамида керакли карточкани топиш).



## Назарий билиш усуллари.

Юқорида тўхталиб ўтганимиздек **назарий билиш усуллари** бу:

- диалектик усул
- умумий-илмий;
- хусусий-илмий усуллардир.

**Шахсга таъсир этувчи психологик усуллар** қуйидагилардан иборат:

- маълумот бериш (шароит яратиш, қўрқув ҳолатни йўқотиш, оғзаки, ёзма равишда, схема ва графиклар орқали);
- қопқон ўйинлари орқали;
- таъсир ўтказиш;
- ишонтириш;
- рефлексияни юзага келтириш (шахсий анализ қилиш, ўзи томонидан шахсий хулқ ва руҳий ҳолати устидан фикр юритиши, терговчи фикр юритаётган пайтида ўзини ҳаёлан қонунбузарнинг ўрнига қўйиб кўриши)
- фикр юритиш вазифаларни қўйиш (ёлғон кўрсатмалар давомида, керакли бўлган вазифаларни ўз вақтида терговчи томонидан қўйиши.)

Суд психологик экспертиза усуллари тўғрисида биз батафсил кейинроқ тўхталиб ўтамыз.

Суд-психологик экспертизаси турларига қуйидаги усуллар киради:

- жиний ишга тааллуқли бўлган маълумотларни психологик талқин қилиш усули;
- анамнез (биографик) усули;
- кузатиш ва табиий эксперимент усули;
- шахсни индивидуал - психологик хусусиятларини ўрганиш инструментал усуллар.
- психоанализ усули;
- анкета усули;
- суҳбат усули;
- компьютер диагностика усули (тест орқали психограмма чиқариб берилди).

Хулласа қилиб, турли психологик ва юриспруденцияга оид усуллар тизимли ёндошиш орқали фаолият жараёнининг асосий психологик қонуниятлари, ўзаро ҳамкорликни чуқур талқин қилиш, шахс структураси ва ҳуқуқий нормаларнинг тизимини ўрганиш ва уларга аниқ тавсиф беришга ёрдам беради.

## **Юридик меҳнат психологияси.**

### **Режа:**

1. Юридик меҳнат психологиясининг предмети ва асосий вазифалари.
2. Юридик касбга психологик тавсиф
3. Юридик касбларнинг касбграммаларини тузиш
4. Олий ўқув юртларида юридик шахсни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари
5. Юридик фаолиятда керакли бўлган касбий фазилатларнинг психологик асослари.

### **Тавсия этилган адабиётлар:**

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
- 3.И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
- 4.И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
- 5.И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
- 6.И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. В.Романов Юридик психология. М., 1998 й.
10. Р.М. Махмудов Правовая социализация. Докт.дис. Академия МВД. 2003 г.
11. Ю.В.Чуфаровский Юридик психология. М., 2002 й.

Юридик меҳнат психологиясининг предмети- ҳуқуқни қўлловчи

фаолиятнинг психик қонуниятларини ўрганиш ва юридик касбининг касбграммаларига оид психологик асосларини ишлаб чиқиш, маҳорат ва индивидуал тури, касбий кўникма ва малакаларни тарбиялаш, кадрларни танлаб олиш ва жойлаштириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини бошқариш, касбий йўналиш, касбий саралаш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари ишчилари шахсини тарбиялаш ва шакллантириш, касбий бузилиш ва уни олдини олиш, ишчи жойни ва ишчи вақтни ташкиллаштириш каби масалаларни ўрганишга қаратилган.

Кўпгина буюк психолог олимлар (Л.С.Вygотский, С.Л.Рубинийсин, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев ва бошқа) психологиянинг методологик асосларини ўрганиш учун, инсоннинг амалий меҳнат фаолиятини психологик талқин қилиб чиқиш керак деб фикр юритганлар.

Амалий меҳнатнинг юриспруденция мисолида самарадорлиги ва сифатини оширилишини қуйидаги аспектларда кўриш зарур:

- 1) юриспруденцияга оид кўп мақсадли меҳнат жараёнининг самарадорлигини ўрганиш, тизимли талқин қилиш орқали амалга оширилади; (бу, терговчи прокурор, судьялар, юрисконсультлар ва ҳ.к. фаолияти)
- 2) меҳнатнинг самарадорлигини ошириши учун унинг имкониятларини кўриб чиқиш лозим;
- 3) самарадорликни ўрганиш давомида тизимли ёндашиш асосида фаолиятнинг турли томонлари ва шахснинг структурасини талқин қилиш керак;
- 4) меҳнат самарадорлигини ошириш давомида унга таъсир этувчи ташқи шарт-шароитларни психологик талқин қилишни назарда тутиш керак.

Юридик фаолиятида ютуғлар, биринчи навбатда мулоқот, махсус вазият пайтида одамларни бошқариш билан боғлиқдир. Лекин, бу ҳодисаларни тушуниш давомида текшириб кўриш қийиндир. Бунинг учун амалиётда ҳуқумдор бўлган меҳнат жараёни зарурдир.

Шунинг учун юридик меҳнат психологиясининг асосий вазифаси- бу, шахс ва унга қўйилаётган талабларнинг бир-бирига бўлган таққосланишдан иборатдир. Юқорида гапириб ўтилган мулоқот жараёни, шахс томонидан (одамларни бошқаришда) қандай амалга оширилиши мумкин?

Қўйилган талаблар ижро этиляптими?

Бу масалага тизимли ёндошиш қуйидагичадир:

- биринчидан: фаолият давомида намоён бўлаётган касбий маҳорат сифатларини аниқлаш;
- иккинчидан: шахсий сифатларни белгилаш;
- учинчидан: касбграмма структурасини тузиш (яъни, касб маҳорат ва шахсий билим, кўникма малакаларни тақсимлаш);
- тўртинчидан: “шахс ва ҳуқуқ” тизимидаги боғлиқликни аниқлашдан иборат.

Шахс, юридик касбини танлашдан олдин, биринчи ўринда бўлғуси касб фаолиятининг мураккаблиги ва унга қўйилган талаблар тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак.

Олинган маълумот, касбга бўлган муҳаббат шахсий қобилиятдан ташқари катта ҳаётий тажриба, касбий кўникма ва малакалар керакдир. (Масалан: кўпчилик ёшлар учун юридик институтга кириш обрў ҳисобланади.)

Юридик меҳнат фаолиятнинг бошқа касблардан ажралиб турувчи томонлари қуйидагилардан иборат:

- биринчидан: терговчи, прокурор, судья, адвокатларнинг ҳар бир янги ишлари янги вазифаларни бажаришни талаб қилади. Бу вазифаларга янгича ёндошиш, ҳақиқатни қўлга киришига ёрдам беради.
- иккинчидан: ҳар бир юрист ходими сўзнинг ҳаракатларини қонун нормалари билан солиштириб кўриши керак.
- учинчидан: юрист ходим нафақат ўзининг шахсий иш фаолиятини ташкил қилиш, балки бошқалар билан ишлашга қаратилган масалаларни кўриб чиқиши лозим.

Энди касбий маҳорат этика масалаларига тўхталиб ўтсак.

Касбий этика- бу, ҳуққ кодекси – яъни, одамлар орасида, касбий фаолият асосида ўзаро муносабатларнинг ахлоқий тавсифини ифодалайди. Умумий бир жамият ёки синфга тегишли бўлган ахлоқий талаблардан ташқари, айрим касбий фаолият турлари учун ҳам махсус ҳуққ нормалари мавжуд. Бу нормаларни қабул қилиш ва уларга риоя қилиш фаолиятида ижобий натижаларга олиб келади.

Ахлоқий маданиятни билиш:

- 1) шахснинг дунёқараши, этик билим ва эътиқодини ифодалайди (жамиятнинг ахлоқий талабларини билиш, одамнинг онгли равишда мақсадини ифодалаш);
- 2) ахлоқий ҳиссиётлар маданияти-нафақат “яхши” ва “ёмонни” фарқлай олиш, балк бой эмоционал доирага эга бўлиш, бошқаларга нисбатан ҳамдард, малҳам бўлиш қобилияти;
- 3) амалий фаолиятда – фаол ҳаётий поғонани –ахлоқий маданият орқалигина эгаллаш мумкин.

Юрист қандай ахлоқий сифатларга эга бўлиши керак?

-объектив бўлиши;

-адолатли бўлиши;

- холис бўлиши;

-мустақил бўлиши;

-инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва муҳофаза қилиши;

-айбдорлик презумпцияси тамойилига риоя қилиш.

Юқоридаги ахлоқий сифатлар тамойиллар сифатида юрист фаолиятининг мазмуни ва ҳуққининг стратегиясини ташкил қилади.

Юрист фаолияти билан шуғулланувчи шахснинг этика ва маданияти доимо “юқорида” бўлиши лозим.

Касбий ахлоқ ҳақида гап кетганда суд этикаси ривожланишни ҳам назарда тутишимиз лозим.

Суд этикаси тизими 2 бўлимдан иборат:

- умумий;

- махсус;

- Умумий бўлим суд этикасининг асослари, унинг предмети, усуллари, вазифаларини кўриб чиқса;

- махсус бўлим-суд ишларидаги ахлоқий муносабатларни кўриб чиқади (суд тергов ишларидаги терговчининг этикаси, адвокат фаолиятининг ахлоқи, экспертчиларнинг ахлоқи, тузатиш меҳнат колониялари тарбиячилари ахлоқи, терговчининг ахлоқий тарбияси ва ўзи ўзини тарбиялаш) каби масалалар киради.

Суд этикаси асосчиси А.Ф.Кони ҳисобланади. У “суд этикаси”ни юридик ўқув юртларида ўтиш муҳим деб ҳисоблайди.

Юрист фаолияти – кўпқиррали “иерархия” га эга. Унинг тизими қандай эканлигига бир назар ташлайлик.

### **Терговчининг касбграммаси.**

Касбграмма - бу, касбий ва шахсий сифатлар, билим, кўникма ва малакаларнинг ўзаро боғлиқликлари назарда тутади.

Ҳар бир юридик касбининг касбграммаси мавжуд. Келинг буни терговчи касбида кўриб чиқайлик. Терговчи касбграммасида 6 тур фаолияти ўз аксини топган. Бу фаолиятлар вужудга келган махсус вазиятларда ўз ифодасини топади.

### **Терговчи касбграммаси тизими**

#### *Ижтимоий фаолият:*

1. Умумий сифатлар:

ватанпарварлик,

инсонпарварлик,

ҳаққонийлик,

тамоийиллик,

2. Махсус сифатлар

ҳақиқатга интилиш;

адолатни ҳукм суришига интилиш;

касбий ғурур

касбий этика

#### *Реконструктив фаолият:*

Хотира, тасаввур қилиш, тафаккур, умумий ва махсус ақл, индукция каби хусусиятларни қўллаш.

#### *Ташкилий фаолият:*

1. ташкилотчилик қобилияти,

ирода,

тиришқоқлик

2. мулоқот давомида

ташкилотчилик

қобилиятлари.

#### *Тасдиқловчи фаолият:*

Тартибийлик, аниқ ҳаракат қилиш, пухталиқ ёзма нутқининг ривожланганлиги қобилиятлари.

### ***Коммуникатив фаолият:***

Мулоқотга мойиллик, эмоционал қатъийлик, сезгирлик, бошқаларга кулоқ солиш, бошқалар билан суҳбат қилиш кўникмаларининг номаён бўлиши.

### ***Қидирув фаолияти:***

Кузатувчанлиги, билармонлиги, диққатининг ҳажми, диққатининг мустаҳкамлиги, диққатини жамлаш, юқори даражадаги йўналганлиги сифатлари.

Ҳар бир иш бўйича терговчи ўзи бир неча ролларни ижро этиши мумкин: у социолог ва криминалист (жиноий ишнинг сабаблари ва қандай шароитда содир этилганлигини аниқлайди), педагог ва психолог (шахсга тарбиявий таъсир ўтказиш ишларни олиб бориш) дир.

### ***Судья фаолият:***

А.Ф.Кони суд фаолияти ва суд этикасини ўрганиш давомида судьянинг шахсига катта эътибор бериб ўтган. Унинг фикрича:

“фаолият қоидалари қанчалик яхши бўлмасин, улар тажрибасиз, кўпол, виждонсиз одамлар қўлларида ўз кучи ва аҳамиятини одил суднинг нотўғри ҳаракатлари боис энг адолатли ва қонуний нормалар ҳам, “йўқ нарса”га айланиб қолиши мумкин.

Ҳақиқатни ўрнатишда суд фаолиятининг ўзига хос жиҳатларидан ташқари, судьянинг инсонийлик хулқи катта аҳамиятга эга.

Судья, ҳақиқатни топиш давомида, руҳий кучлар, юзаки фикрларга берилмасдан иш тутиши лозим.

Судьянинг шиори: “Мен бошқача иш тута олмайман” эмас, “Мен шуни хоҳлайман” дир.

Қонунга амал қилаётганда шахсий эътироз, адоват, ҳайрихоҳлик бўлиши мумкин эмас. (А.Ф.Кони нуқтаи назари)

Суднинг асосий вазифаси – кўрилаётган ишга оид исботларни амалий қонун ҳужжатлари асосида чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқиб одил ҳуқум чиқаришдир.

Суд жараёни давомида, жуда қисқа муддат ичида судьялар судланувчи тўғрисида тўлиқ тавсиф олишлари лозим. Бу тавсиф, шахсни атрофдаги ижтимоий муҳитга бўлган муносабатини акс эттирувчи маълумот бўлиб, бунда уни ривожланишига оид тўғри ижтимоий тавсиф кўйилганлиги ва унга таъсир ўтказувчи ижтимоий воситалар белгиланганлиги ифодаланади ва ниҳоят, чиқарилган ҳуқум, шахсни жамият билан бўлган муносабати асосидаги мавжуд бўлган низони бартараф қилишга имконият беради.

Суд жараёнини маданий равишда олиб бориш лозим. Суд - бу ягона ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ҳисобланиб, бунда қўлланилаётган қонун ошкоралик шароитида намоён бўлиши керак. Бу ҳолатда судья

нафақат судланувчига балки, суд жараёнида иштирок этаётган барча иштирокчиларга тарбиявий таъсир кўрсатади:

- фуқароларда ҳуқуқий онгни шакллантиради;
- жиноий жараёнда жазони қўллаш учун, керакли ижтимоий-психологик муҳит яратади;
- суд жараёнининг маданияти нуқтаи назаридан судланувчи ва унинг шерикларига ахлоқий жазо қўллайди;
- суд жараёни жиноий ишни содир этишнинг сабаблари ва шароитларини топишга жамоанинг фикрини қўллайди.

Судья касбграммасининг асосий томонлари: ижтимоий, реконструктив, коммуникатив, ташкилий, тасдиқловчи кабилардан иборатдир.буларни иш жараёнида қўлланилиши судьянинг касбий, ўзига хос хусусиятларини намаён бўлишида ниҳоятда қўл келади.

Ушбу мавзуни ёритишда биз терговчи ва судьянинг касбграммаларига батафсил назар ташлаб ўтдик. Юридик касбларнинг бошқа турлари: прокурор ва унинг ёдамчилари, адвокат, эксперт-криминалист, нотариус, жиноий қидирув инспектори, ГАИларда ҳам ўзига тегишли касбий ва шахсий сифат, билим, кўникма ва малакаларга эга.

## МАВЗУ - 4

### Юридик фаолиятнинг ижтимоий психологик асослари.

#### РЕЖА:

1. Мулоқот тушунчаси. Мулоқот жараёнида психологик алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш тактикаси.
2. Гувоҳ ва жабрланувчилардан керакли бўлган маълумотларни олишнинг хусусиятлари.
3. Гумонланувчи ва айбланувчилардан керакли бўлган маълумотларни олишнинг хусусиятлари.
4. Қизиқтираётган шахсни баҳолашнинг психологик жиҳатлари.
5. Шахсни ўрганиш схемаси.
6. Жиноятчи шахслар билан алоқа ўрнатишининг психологик асослари.

#### Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
9. И.Р.Эргашев Общение сотрудников органов внутренних дел. Т. 2002 г.



Мулоқот – бу инсонлар ўртасида бўлиб ўтадиган ўзаро ҳаракатлар, улар орқали инсонлар бир бирларини ўрганадилар, ўзаро муносабатлар ўрнатадилар, керакли бўлан хулқ-атворини белгилайдилар. Мулоқот жараёни «инсон-инсон» тизимида бўлиб ўтади ва бу тизим ижтимоий шароитларда ўз аксини топади.

Мулоқот жараёнида психологик алоқа ўрнатилади.

**Психологик алоқа** – мулоқотчиларни бир бирига бўлган интилишларини ўрнатиш, ривожлантириш ва қўллаш демакдир.

Ушбу алоқа 3та босқичда ривожланиши мумкин;

- 1) ўзаро баҳолаш;
- 2) ўзаро қизиқиш;
- 3) «иккилик», «учликлар»га бўлинишдир;

Ушбу босқичлар дам олиш пайтлари, экскурсия, сайёҳатларда яқин намоён бўлади. Психологик алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш давомида одамлар психологик тўсиқлар (барьер)га дуч келадилар. Бу психологик тўсиқлар бефарқлик, ишонмаслик, нафрат, бир бирига тўғри келмасликлардан келиб чиқади. Демак, психологик тўсиқларни бор ёки йўқлиги одамларнинг шахсий хусусиятларидан келиб чиқиши мумкин.

Энди мулоқотни юридик фаолиятида кўриб чиқайлик.

Танишиш учун қўлланиладиган сўзларни танлаб олиш катта аҳамиятга эга. Юридик фаолиятида тўғридан тўғри одамларни гапиртириш, уларда психологик ноқулайлик ҳолатини келтириб чиқаради ва биринчи таъсуротларининг салбий бўлишига олиб келади.

Демак, танишиш учун ишлатилладиган биринчи сўзлар қанчалик табиий ва тушунарли бўлса, шунчалик мулоқот тез ўрнатилади ва осон ривожланади. Бунинг учун юрист соф, бетакрор, жуда ақиллий, бўлиши лозим. Қизиқтираётган одам билан психологик алоқани ўрнатиш учун биринчи ўринда юрист ўзи тўғрисида ижобий таъсурот қолдириши лозим. Бу дегани:

- 1) унинг ташқи қиёфаси;
- 2) экспрессив реакция (мимика, ҳаракатлари, юриш-туриш ва ҳ.к.)лари;
- 3) овоз-оҳанги, нутқи юқори даражада бўлиши лозим.

Юрист – амалиётчи мулоқот давомида қизиқтираётган одамнинг нафақат ташқи қиёфасини, балки унинг субъектив дунёси, режалари, қилмишларини тушунишга ҳаракат қилади. Шу боис, биринчи таъсуротларнинг юзага келиши 3та босқич орқали амалга оширилади:

1) жисмоний индивиднинг ташқи хусусиятлари (жинси, бўйи, мимикаси, кийими, юриш-туриши, роллий жиҳатлари ва ҳ.к.)ни аниқлаш;

2) эмоционал ва ҳулқий кўринишлар ва ҳамкоримизнинг умумий психик ҳолатларини белгилаш;

3) мақсадга мувофиқ фикр юритишимиз ва эмоционал таъсуротларимиз остида ҳамкоримиз тўғрисидаги образни тузиш (ижтимоий-роллий ва индивидуал-шахсий томонларини, назарда тутган ҳолда) кабилар.

Мулоқот давомида одамлар бир бирига ёқиш ва ёқмасликларини билдириб қўйишади. (симпатия ва антиматия тушунчалари) Ўзаро бир-бирига ёқишлик ижобий муносабатлар орқали вужудга келади. Шунинг учун, юрист психологик алоқани ривожлантириш пайтида **объект томонидан ўзига тегишли ёқиш ҳиссиётини уйғотиши лозим.**

Бу ерда юрист ва у билан мулоқатга тушган қизиқтирувчи объект ўртасида самиймилик, шахсий қадриятларнинг бирлиги, (яъни «яхши» ва «ёмон» тушунчаларига эга бўлган муносабат, умуминсоний ахлоқий нормалар ва ҳ.к.) Яъни улар (юрист ва объект) бир ҳил фикр юритишлари ва ўзларининг ички дунёларини тушинишлари лозим.

Мулоқот жараёнида юрист ўзининг **эрудицияси**, интеллектуал жиҳатлари, социал – психологик томонлари билан ажралиб туриши, ўзгаларни диққат билан эшитиши, уларнинг кўзларига қараб керакли имо-ишоралар қила олиш маҳоратига эга бўлиши керак.

Дейл Карнеги ўзининг «Дўстларни қандай ортириш мумкин ва шахсларга таъсир ўтказиш» китобида одамларга ёқиш учун 6 усулни қўллаш кераклиги ҳақида гапириб ўтади:

1. Суҳбат давомида мулоқатчи билан самий муносабатда бўлиш;
2. Кўпроқ жилмайиш;
3. Суҳбат давомида суҳбатдошнинг исмини кўпроқ тилга олиш;
4. Суҳбатдошни қизиқтирувчи мавзулар тўғрисида гап юритиш;
5. Суҳбатдошнинг нодир ва бетакрорлигини ўзига англатиш;
6. Суҳбатдошни диққат билан эшитиш, ва ўзи тўғрисида сўз юритишга ундаш.

Ўзгани эшитиш – бу саънат демакдир. Ушбу санъатга эга бўлиш учун юрист ўз устида йиллар давомида ишлаш лозим.

### **Гувоҳ, жабрланувчи, айбланувчи ва гумон қилинувчи шахслардан керакли бўлган маълумотни олишнинг психологик хусусиятлари.**

Суҳбатдош билан психологик алоқа ўрнатиш ва унинг онгли, онги остидаги психик доираларига таъсир кўрсатиш мулоқатнинг амалга оширилишидаги ютуғларга олиб келади.

Амалиётда, инсонларнинг психик фаолиятларидаги қонуниятларига назар солиш асосида, улардан керакли бўлган маълумотларни олиш ҳар-хил усуллар орқали амалга оширилади. (онгга таъсир ўтказиш усули; онг остидаги доирага таъсир ўтказишнинг махсус усуллари).

**Онг остидаги доира** – онг остидаги назариянинг мазмунини ташкил қилар экан, бу ҳолат одам организмнинг нормал ҳаёт фаолиятини белгилайди. Онг остидаги назариянинг вазифаси шундан иборатки, у онгимизнинг «муҳофаза қилувчи механизми»ни ташкил қилади ва уни, яъни онгни иккинчи ва учинчи даражадаги маълумотлардан (бўшатади) холис этади. (одамнинг иш фаолиятида ҳулқига ҳалақит берувчи қарама–қарши маълумотларни чиқариб ташлайди).

Юрист фаолиятида, керакли бўлган маълумотларни ўрганиш давомида кўпроқ онг остидаги психик жиҳатлар доирасига таъсир ўтказиш назарда тутилади. Чунки, айибланувчи (гувоҳ, жабрланувчи, гумонланувчи) шахс онгли равишда маълумот беришдан бош тортса, уни онг остидаги доирасида йиғилган маълумотларни беришга ундаш лозим. Буни 2-та асосий йўллар билан амалга ошириш мумкин:

- 1) нутқ орқали керакли фактлар тўғрисида маълумот бериш;
- 2) жисмоний ва экспрессив ҳаракатлар орқали маълумот бериш ҳаракатлари.

Ушбу икки йўлни ишга солиш учун қўйидаги усуллардан фойдаланиш лозим:

1) аниқ предметларни кўрсатиш орқали субъектнинг хотирасида керакли бўлган образларни жонлантириш ва бевосита гапиртириш (плакатлар, эълонлар, музей экспонатлари) ;

2) суҳбат давомида аралаш мавзуларни қўллаш (тўғридан-тўғри саволлар эмас, балки “четдаги” саволлар билан мавзунини ёритиш) ;

3) аниқ саволларни ўртага қўйиш (бу саволлар мавзуга тегишли бўлиб субъектга яхши таниш бўлиши ва улар психологик жиҳатдан тасдиқланган ва ишонарли даражада бўлиши лозим.) ;

4) суҳбатга «тортиш» пайтида субъектнинг аниқ психологик ҳолатини шакллантириш лозим (эмоционал ўзгаришлар - қизариб кетиш, кўз ёшлари мулоқатнинг давомийлигига ҳалақит бериши мумкин). Берилаётган саволлар, ҳати-ҳаракатлар нормал психик ҳолатига таъсир курсатиши лозим;

5) жинсий фаолиятга таълуқли бўлган предметларни кўрсатиш (бу жараёнда субъектнинг психик ҳолатига назар ташлаш лозим).

6. фалкуловий, қисқа муддатли, ўта психологик вазиятларни юзага келтириш (бу вазиятларга субъектнинг таъсирини ва муносабатини аниқлаб олиш) лозим;

7) суҳбатнинг табиий ҳолатини яратиш ва субъектни бу ҳолатга кўникишини таъминлаш (шароит қанчалик оддий бўлса, шунчалик субъект тез кўникади ва суҳбатнинг самараси ошади).

Қизиқтираётган шахсни баҳолаш формал ва ноформал усуллар орқали амалга ошириш мумкин.

**Формал усуллар** – мақсадга йўналтирилган кузатув ва суҳбатлар, ҳужжатларни таҳлил қилиш, таржимаи ҳолини ўрганиш, турли мантлар анкета маълумотларини қўллашлардан иборат. (онг даражасида)

**Ноформал усуллар** –турли интуитив асослар ёрдамида қўлга киритилган маълумотларир. (онг ости даражасида).

### **Шахсни ўрганиш схемаси.**

Қизиқтирилаётган шахсни ўрганиш давомида кўйидаги махсус схемадан фойдаланилади.

**1) Умумий маълумотлар:** туғилган вақти ва жойи, миллати, маълумоти, мутахассислиги, иш жойи, мансаби, оилавий шароити, турар жойи, сиёсий партияларга алақадорлиги ва ҳ.к.

**2) Ташқи белгилари:**

- юзи (қисқача оғзаки портрети, юз тузилиши);
- бўйи (пасд, ўрта, баланд, бўйидаги камчиликлар);
- оғирлиги ва баданининг тузилиши (арик, ариқроқ, тўла ўта тўла ва ҳ.к.);
- ташқи қиёфаси, кийиниши (тоzza, тоzza эмас, модага риоя қилган, қилмаганлиги ва ҳ.к.);
- ҳатти-ҳаракатлари (яхши, ёмон таъсурот қолдиради);
- овози (ёқимли, ёқимсиз, кўчли, думоғли ва ҳ.к.);

**3) Ҳаётий йўли.**

- ота-онаси (туғилган жойи ва вақти, миллати, турар жойи ва ҳ.к.);
- ёшлик дамлари (оиладаги ҳаёти, оиладан ташқари, нечанчи фарзанд, ака-сингиллари, уларнинг муносабатлари, ҳаётидаги воқеаларнинг таъсири ва ҳ.к.);
- мактаб (мактабнинг йўналиши, қайси мактабни тугатган, яхши кўрган фанлар, тенқурлари билан муносабатлари, мактаб интизомини бузганлиги, бузмаганлиги, ютуғлари, ўқиш фаолиятидаги баҳолари ва ҳ.к.);
- ўқув юртлар (киришнинг сабаби, ютуғлари, олган билим, кўникма, малакалари, 16-19 ёшдаги кўзга кўринган воқеалари);
- меҳнат фаолияти ва ҳарбий хизмати (меҳнат ва ҳарбий хизматнинг характери, уларга муносабати, меҳнат фаолиятининг шахсга бўлган таъсири);
- оилавий ҳаёти (болалари. ким билан турмушда).

**4) Ҳаётий тармоқлари:**

- оиласи (эри, хотини, ота-она ва болаларига муносабатлари);
- касби ва мутахассислиги;
- сиёсий ва жамиятдаги фаолиги;
- бўш вақтини ўтказиши;
- соғлиги;

**5) Ҳулқи:**

- доимий қайфияти (мейёрида, баланд, ёмон, қийинчиликларга бўлган муносабати. ўзини йўқатиб қўйиши, бефарқ бўлиши);
- ҳиссиётларининг кўринишлари (тез, ўрта, осон жаҳли чиқиши, арзимас нарсаларга қайфиятининг муносабати);
- иродасининг кўриниши (мустақил, мустақил эмас, интизомли, қатъийлиги, қўрқмаслиги ва ҳ.к.);
- мураккаб вазиятлардаги ҳулқи (тинчликни сақлайди, ўзини ёқотиб қўйиши нутқи ва ҳаракатларининг мантиқийлиги ва ёки бундай эмаслиги);
- ичиб олган ҳолатидаги ҳулқи (тинч, агрессив, назоратни ёқотиш, ўз-ўзи билан бўлиши, сергап, ҳоли қолиши ва ҳ.к.);

- ахлоқий ҳулки (ахлоқ нормаларига риоя қилиши, аёллар билан муносабати, ростгўйлиги, мураккаб муносабатларда жасурлик кўрсатиши ва ҳ.к.).

## **6. Темперамент, тавсиф.**

а) Темпераменти:

- муомала қила олиши (суҳбатдош, суҳбатдош эмас, кам гап, уятчан қабтий, қатъийсиз, сардор бўлишга мойил ва ҳ.к.);

- эмоционал (босиқ-қизиққонлик, вазмин-хападор, ўзини тута олиши, пессимист-оптимист);

б) Характери:

- характерининг жиҳатлари: одамлар билан муносабатда бўлганда хушмуаммали, талабчан, синчиков, меҳнатга бўлган муносабати, виждонли, ўзига бўлган муносабати ва ҳ.к;

-характеридаги камтарлик устунликлари (биринчи, икинчи, кескин кўринишлари);

## **7. Хулқининг мотивацияси:**

- эҳтиёжларининг устунворлиги (физиологик ўзини-ўзи сақлаб қолиш, ижтимоий гуруҳда муносиб бўлиш, ўзининг шахсига ҳурматда бўлиши ва ўзини-ўзи кўрсатиш эҳтиёжлари).

- қадриятлар;

а) шахсий қадриятлар (юксалиш, ўзгаларга ёрдам бериш, аниқ фаолият ва эҳтиёжларини қондириш йўналишлари);

б) ижтимоий қадриятлар (жамият қабул қилган норма, анъаналарга бўлган йўналишлари, ҳуқуқий тартибни ҳурмат қилиши);

в) моддий қадриятлар (пул, буюм, мулк ва ҳ.к.);

г) сиёсий қадриятлар (демократияга, сиёсий партиялар, давлатнинг сиёсий ҳаётига бўлган муносабатлари, шахсий илмий қарашлари);

д) ғоявий қадриятлар (дунё қараши, диний қарашлари);

- қизиқишлари;

- идеаллари.

## **8. Ижтимоий мослашуви.**

- ижтимоий атроф-муҳитга муносабати. (таниш бўлган одамлар ва дўстлари билан муносабатлари, ўзгалар томонидан уни тан олиши, қариндош-уруғлари билан алоқалари.);

- ижтимоий вазиятни қабул қилиши (аниқ шароитдан келиб чиқади, мантиқли, мантиқсиз ҳаракатлари, вазиятларга тез мослашуви);

- ўзини-ўзи баҳолаши.

## **9.Қобилиятлари:**

- умумий қобилиятлари (нутқ тезлиги ва секинлиги, тез эслаб қолиши, тасаввур қилиш бойлиги, хулосаларининг кенглиги);

- махсус қобилиятлар (ташкилотчилик, педогогик қобилиятлари, танишиш, яқинлашиш, одамларга таъсир ўтказиш қобилиятлари, одамларни тушуниш қобилияти);

Ушбу «схема» орқали мулоқот жараёнида қизиқтираётган шахс тўғрисида маълумот йиғилади ва унга баҳо бериш амалга оширилади. Мулоқот жараёнида турли усуллардан фойдаланиш мумкин (м-н: таржимаи ҳол усули, тест, хатларни анализ қилиш ва ҳ.к.).

### **Жиноятчи шахслар билан музокара юритишнинг (ўрнатишнинг) психологик аспекти.**

Жиноятчи шахслар билан музокара юритиш яъни, улар билан дипломатик муносабатда бўлиш қадим замонлардан бошлаб интеллектуал фаолиятнинг жуда муракаб тури ҳисобланиб, ҳаф-ҳатар ва низоларни бартараф қилиш ва ўзаро келишув ўрнатишга қаратилган.

Бу келишувга яқинлашиш учун, у ёки бу томонлардан «иродавий куч» талаб қилинади ва унинг асосида керакли бўлган таклиф, талаб, шарт ва тилаклар қабул қилинади.

**Музокара** – бу одамзод мулоқатининг универсал воситаси ҳисобланиб, у орқали томонларнинг қизиқиш ва фикрларининг бир бирига тўғри келмаслик ҳолатлари бартараф қилинади ва ўзаро келишув юзага келади.

Музокаралар юритиш – бу катта санъатдир, бу ерда одамларнинг ҳис тўйғулари, умидлари акс эттирилади.

Музокарачиларнинг ҳошиш, қобилиятлари, индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда музокара юритилади.

Музокарани ташкил қилишда ташкилотчилар психология ва педагогикага оид билимлар билан қуролланишлари, интеллектуал, коммуникатив қобилиятлари эга бўлишлари лозим.

## **Жиноятчи шахс психологияси.**

### **Режа:**

1. Жиноятчи шахс тушунчаси
2. Қонунбузарликнинг сабаблари ва уларнинг тавсифи.
3. Жиноятчи шахсни ажратиб турувчи психологик хусусиятлар.
4. Жиноятчи шахснинг асосий криминал турларининг психологик тавсифи.
5. Жиноятчи шахснинг тавсифи.

### **Тавсия этилган адабиётлар:**

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январь 2005 йил.
7. В.Г. Шепоткин Психология предварительного расследования. Т. 1995 г.
8. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
9. И.Р.Эргашев Общение сотрудников органов внутренних дел. Т. 2002 г.

Хар қандай жиноий қилмиш жиноятчининг психологик хусусиятларидан келиб чиқади. Ушбу психологик хусусиятларни юзага

келтирувчи шароитларни ўрганиш жиний-жараён қонунчилигининг зиммасига юклатилади.

Жинийтчи - бу, жиний ишни содир этган ва суд ишларини олиб бориш давомида айибдор деб топилган шахсдир.

Жинийтчи шахс тўғрисида сўз юритилганда унинг психологик аспектларига эътибор бериш лозим. Бу аспектлар нималардан иборат?

Шахсни ўрганиш давомида уни атроф муҳит билан бўлган боғлиқликда кўриб чиқишимиз лозим ва унинг жиний қилмишидаги мавжуд бўлган шароитлар орқали синчиклаб ўрганишимиз лозим (ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва ҳ.к.). Бу шароитлар жинийтчи содир қилиш механизмининг ойдинлаштиради. Ижтимоий шароитлар жиний қилмишда ўз аксини топади ва шахснинг ҳати-ҳаракатлари орқали намоён бўлади. Бу шароитлар узоқ муддат давомида қатламлашиб шахснинг ўзида муҳирланиб қолади ва кейинчалик нафақат алоҳида жиний ҳодисалар балки, ҳуқуқбузарликларга олиб келади.

Жинийтчи шахс оддий одамлардан қай томонлари билан фарқ қилади? Унинг хусусияти нимада?

Уларнинг психологик ва ижтимоий таққосланишини ўрганиш давомида кўйидаги натижалар намоён бўлиш мумкин:

Жинийтчининг:

1. юқори даражада нотинч ва ўз ўзига ишонмаган, шавқи тез, тажавузкор, жамиятнинг қадриятларидан узоқ;
2. ахлоқий ва ҳуқуқий нормаларига оид талабаларни яхши ўзлаштирмаган, кичик гуруҳлардан узоқлашган ( оила, ишчи жамоа ва бошқалар);
3. кичик гуруҳларга ижтимоий фойдаси тегмаслиги каби белгилар мавжуд.

Бу тавсифномалар шахслар томонидан босқинчилик, ўғрилиқ, одам ўлдириш, тажавус кўрсатиш, баданига шикас етказиш каби жиний қилишларда намоён бўлади.

Юқоридаги жамиятга қарши бўлган қарашлар ва йўналишлар жинийтчининг бошқа одамлардан ажратиб туради ва бу қарашлар жиний қилмишнинг сабабларини белгилаб беради.

Бундай қараш ва йўналишлар ўз индивидуал-шахсий шаклларга эга ва биологик томонидан исботланган бўлиб, ҳаёт шароити ва тарбиянинг таъсири остида ўз маъно- мазмунини тўлдириб туради.

Одам жинийтчи бўлиб туғилмайди, у жинийтчи бўлиб шаклланади. Ноқулай шароитлар таъсири остида унинг шахси аста секин ўз ифодасини топади. Лекин бу шароитлар жиний қилмишни келтириб чиқармайди албатта, аммо шахснинг ички дунёси ва психологиясини вужудга келтиради. Инсон ўз психологик табиатига тегишли бўлган ҳаётий шароитларни танлайди ва қабул қилади.

Ҳар қандай индивид шахс сифатида, мавжуд муносабатлар шахсий ривожланиши ва онг маҳсулидир. Лекин бу муносабатларнинг шахс томонидан



қабул қилиниши ҳар хил бўлиб, турли ҳаракатларга олиб келади. Шахснинг қадриятларга, нормаларга, ижтимоий институтларга ва гуруҳларга бўлган ўзаро муносабати ташқи ва ички шароитлардан боғлиқ. Мавуд бўлган ушбу боғлиқлик икки тарафлама- психологик ва ижтимоий нуқтаи назарлар орқали ўрганилиб чиқиши лозим. Шахсни, яъни жиноятчи шахсни ҳам психологик, ҳам ижтимоий томонлардан ўрганиб чиқишни қатор олимлар тавсия этганлар (Ратинов А.Р., Игошев К.Е., Глазырин Х.Р., Дулов А.В., Васильев В.Л.)

Психологик нуқтаи назаридан жиноятчининг индивидуал томонларини ўрганиб чиқилганда, унинг 3 та кўринишлари намоён бўлиши мумкин

1. умумийлиги;
2. алоҳидалиги;
3. бетакрорлиги.

Бу кўринишлар жиноятчини 3 та гуруҳга бўлади:

1. умумий турдаги жиноятчи;
2. аниқ турдаги жиноятчи шахс;
3. аниқ даражадаги жиноятчи шахс;

Ижтимоий нуқтаи назари бўйича жиноятчи шахс 2-йўналиш орқали ўрганилади:

1. ижтимоий-типологик;
2. ижтимоий-ролли.

Биринчи ҳолатда, шахснинг ижтимоий мавқеи (яъни, ижтимоий нормаларни қабул қилиши ва ижро этиши), иккинчи ҳолатда шахснинг фаоллиги (Яни, қонуний нормаларни бузганлиги ва бунинг натижасида ҳуқуқий низоларни келтириб чиқиш сабабларини) ўрганилади.

Криминал психологиянинг асосий масалаларидан бири бу, шахснинг ички мойилликларини аниқлаб чиқиб, улар орқали унинг мотивацион доираларининг муҳит билан боғлиқлиги ва ўзаро ҳаракатда бўлганлигини инобатга олган ҳолда, криминоген вазиятнинг мавжудлигини ўрганишдир.

Ҳар бир хати-ҳаракатларимизни амалга оширишда объектив (ташқи вазият) ва субъектив (шахсий қарашлар) асослар сабаб бўлади.

Хўш, жиноий қилмишларнинг асосий сабаби нимадан иборат?

Моддий қадриятларга бўлган эҳтиёж ва уларни қониқтириш учун керакли бўлган имкониятлар ўртасидаги узилиш кўпгина жиноий қилмишларининг сабаби бўлади. Масалан, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, туманларда маиший хизматларнинг камлиги кўпроқ низоларга олиб келади. (Алимов С.Б, Антонов-Романовская Г. З. 1981г.)

Тажавус кўрсатувчи шахснинг: ижтимоийлашган даражаси пасд (оила, мактаб, коллеж, ишчи жамоаларидаги мавжуд бўлган муаммолар); Мотивацион доираси эгоцетризм ва ўзини ўзи оқлаш билан белгиланади (алкоголизм ва кушандалик жиноий қилмишларини фаоллаштиради); ижтимоий муҳит билан ўзаро бўлган ҳаракат бузилади (низолар: безорилик ҳаракатлари, оммавий тартиб бузишлари); психикасининг мустахкам эмаслиги; ҳуқуқий

онгининг пастлиги; умумий маданиятининг бўшлиги; тез таъсирланадиган бўлади.

Безорилик ҳаракатлари бошқалар учун намуна сифатида бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Қотиллик содир қилган шахслар психологиясига назар ташлаганимизда, шахсларнинг бири-бирига бўлган муҳтожлигини кўришимиз мумкин.

Статистик маълумотларга назар ташласак!

Жиноятчи шахс ўз ўлжасига қаттиқ боғланиб қоладики, у билан алоқани бузиш, унинг учун катта зарба ейиш билан тенгдир. Кўпинча бири-бирига бўлган муҳтожликни учинчи одам орқали амалга ошириши мумкин. Жиноий ишга қўл уриш қандай психологик ҳолларда намоён бўлади? Қотиллик содир этган 500 та жиноятчи шахсларни ўрганиб чиқилганда, шунга амин бўлиндики, уларнинг ярими ёшлик дамларданок алкоголь ичимлик ва гиёҳванд моддаларни истъемол қилганлар. Бу ҳоллатлар уларда тажовуснинг кўринишларини намоён қилган (кўрқитиш, уришиш, ҳақоратлаш ва ҳ.к.). Бу жиноятчи шахсларнинг аксарияти эркак кишилари бўлса, уларнинг ўлжалари кўпинча (ярмидан кўпи) аёллар ташкил қилган, учдан бир қисмида улар (қотил ва жабирланувчи) нотаниш бўлган ёки жиноий қилмишни содир бўлишидан олдин таниш бўлганлар. 30% ҳоллатларда улар қариндош бўлганлар (бундан 86% улар эри хотин), қолган 21,4% да бир бирлари билан таниш бўлганлар.

Аксарият ҳолларда жиноий қилмишни одамлар 20-30 ёшларида содир этар эканлар. Уларнинг ҳатти ҳаракатларида ваҳшийлик туйғуси яққол кўриниб турилади (хайвонлар ёш болалар, кекса қарияларга нисбатан)

Ҳозирги пайтда болаларнинг ёшлик даврларида ҳам, тажавускорлик ҳаракатлари ўспиринлик даврларида ноҳуқуқий ҳулқни кўришимиз мумкин. Ёшларнинг учдан бир қисмини ўрганиб кўрилганда шу нарсага амин бўлиндики, 16-17 ёшдагилар биринчи мартда жиноий жазога тортилганлар.

Жиноий жазога тортилганларнинг 500 тадан 380 таси суд-психиатрик экспертизасидан ўтишлари керак бўлган. Экспертизадан ўтган ҳар иккинчи шахсда ҳар хил аномал ҳолатлар намоён бўлган. (сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик, психопатия, бош миянинг касалланиши, шизофрения ва ҳ.к.)

Ҳозирги пайтда техниканинг ривожланиши билан эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятларнинг сони ортиб бормоқда. Бу ерда жиноятларнинг механизими ва шахснинг индивидуал хусусиятлари ва эҳтиётсиз ҳаракатларнинг боғлиқлик томонларини кўришимиз мумкин. Интизомсизлик, беғамлик, юзаки фикр юритиш, палапартишлик ва ҳ.к.лар юзасидан бундай ишлар содир қилинади.

Жиноятчи шахсларни ўрганиш давомида терговчи ва суд ходимлари кўйидаги долзарб вазифалар:

1. жиноий қилмишни тўғри тавсиф қилиш;
2. тергов ҳаракатларининг самарадорлигини ошириш учун керакли бўлган тактик йўллари танлаш;

3. терговчи ва суд ходимлари томонидан айбланувчининг индивидуал хусусиятларига таянган ҳолда биринчи сўроқ қилиш пайтларидаёқ шахсга тарбиявий таъсир ўтказиш;
4. айбланувчи шахснинг психологик хусусиятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганган ҳолда, жиноятнинг сабаби ва шароитларини намоён қилишга бўлган ишларни олиб бориш кабиларга эътибор беришлари лозим.

Криминалистик психология фанида жиноятчи шахсни ўрганиш дастури катта аҳамият эга.

Бу ерда қўйидаги гуруҳ белгилари, яъни:

1. ижтимоий-демографик: бу гуруҳга жинси, ёши, маълумоти, ижтимоий мавқе, мутахасислиги ва ҳ.к;
10. ижтимоий-психологик: интеллектуал, иродавий, ахлоқий сифатлари;
11. психофизиологик: темперамент, нерв фаолиятининг кучи, ҳаракатчанлик ва вазминлиги, шахснинг патологик кўринишлари ҳақида маълумот ва ҳ.к.ларга эътибор бериш лозим.

Жиноятчи шахсни ўрганиш давомида биринчи ўринда унинг ички дунёси, ижтиёқи, мойилликлари, эмоционал-иродавий доираси, қобилиятлари, интеллектуал фаолиятининг индивидуал хусусиятлари (тафаккур, қабул қилиш, хотира ва бошқа ўрганиш жараёнлари)га эътибор бериш керак. Масалан, судланувчи шахснинг психологик хусусиятларини ўрганиш тергов ишларининг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади ва бу ерда маълумотларнинг доираси аниқ даражада бўлиши (маълумотлар: қайси жиноий ишларнинг тоифасига таълуқли, айбдор шахснинг қайси хусусиятлари инobatга олиниши керак) лозим.

## МАВЗУ - 6

### Уюшган жиноятчилик ва жиноий гуруҳлар психологияси.

#### Режа:

1. Уюшган жиноятчилик ва жиноий гуруҳларга психологик тавсиф.
2. Жиноий гуруҳларнинг жиноий ҳаракатлари психологияси.
3. Шахс ва гуруҳнинг криминал йўналишига ижтимоий психологик тавсиф.

#### Тавсия этилган адабиётлар:

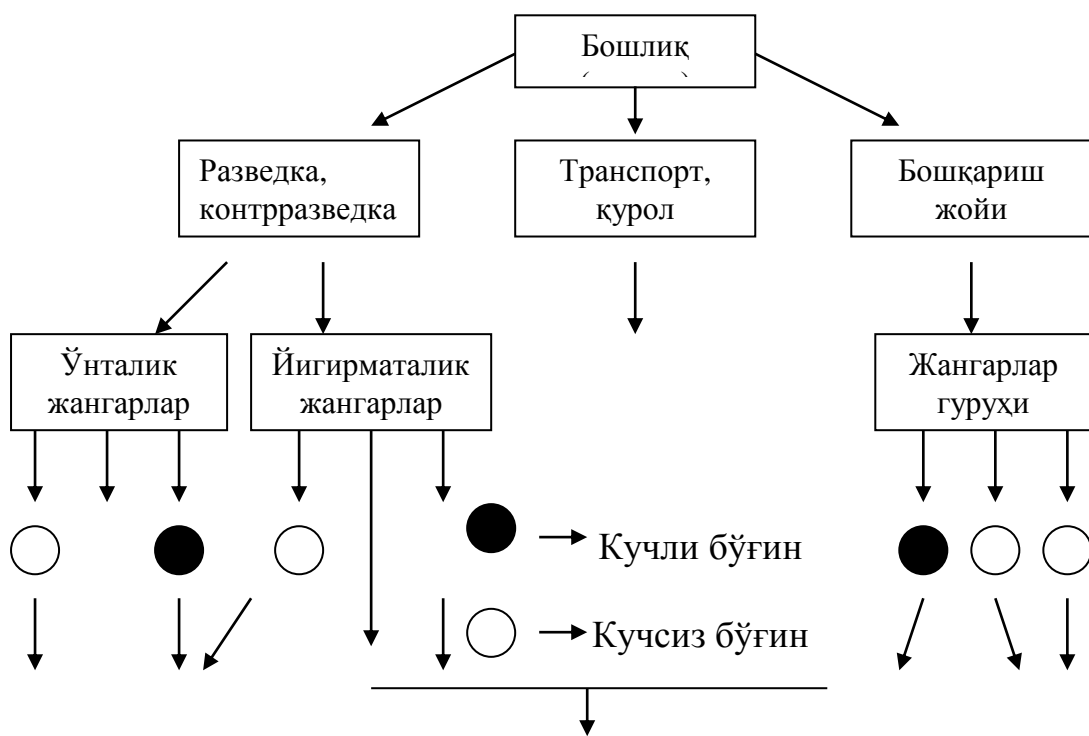
1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. Е.Ю. Агзамова Профессиональные личностно-психологические качества специалиста. Т. 2001 г.
8. С.В. Асямов, Ю.С.Пулатов Профессионально-психологический тренинг. Т.2000 г.
9. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев. Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
10. А.А.Усманова. Психологические основы международной борьбы с преступностью. Сбор.науч.трудов ТГЮИ. 2005 г.

Уюшган жиноятчиликнинг кўзга кўринадиган хусусияти асосий жиноий гуруҳни тузишдан иборат бўлиб, бу гуруҳ ўз даражадаги тартиб ва интизомга солиш ва иерархик (ҳар ким ўз жойини ўзи билиши бошқа нарсаларга аралашмаслик) тизимидадир.

Бу иерархик тизим 3 та бўлимдан ташкил топган:

- бошқариш;
- бўйсунуш;
- жиноятлар орасида функциялар (вазифалар) ни тақсимлаш кабилардир.

Уюшган жиноятчиликнинг тизими



Ж А М И Я Т

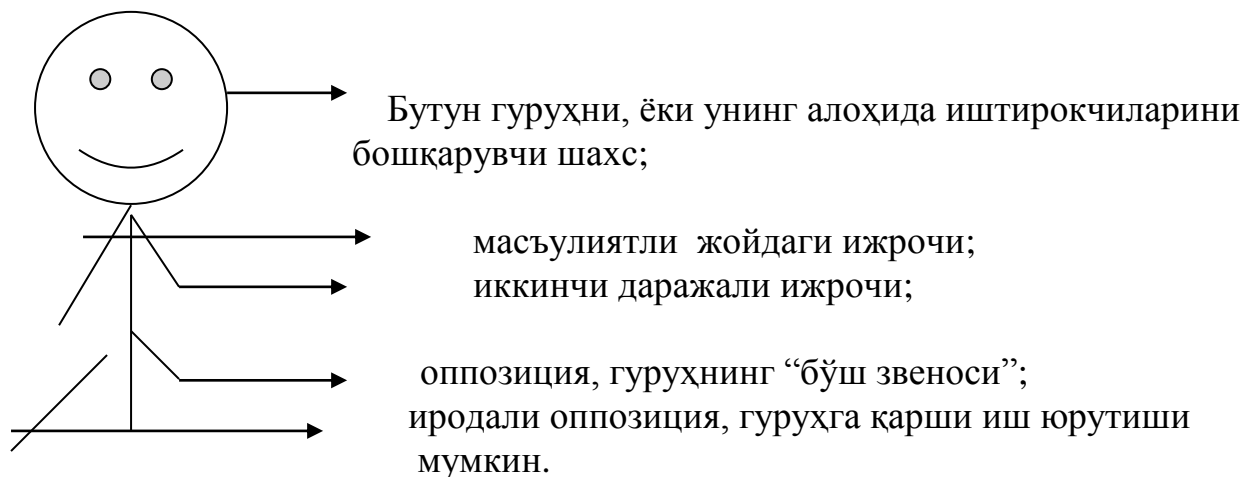
(кучсиз йўллар орқали ижтимоий микромухитда одамлар ўз фаолиятини юритадилар (бармен, шветсар, фохишабос).

Криминал психология фанининг махсус бўлимида, уюшган жиноятчиликнинг ташкил топиши, у ерда ролларнинг тақсимланиши ва унинг психологик механизмини ўрганишга батафсил тўхталиб ўтилади.

Ўз вақтида очилмаган ва жазога тортилмаган жиноятчи шахс жуда хавфли бўлиб, у бошқаларга таъсир кўрсата олади ва шу туфайли жиноий йўл орқали бошқа ўзига мустаҳкам бўлмаган одамларни шакллантиришга ҳаракат қилади ва уюшган жиноятчиликни тузишга бел боғлайди.

Айрим ҳолларда жиноятчи шахс якка ўзи ҳаракатлар қилишга қурби етмайди. Бунинг учун унга уюшганлик керак бўлади.

Жиноий гуруҳнинг бўлимларини қуйидаги шаклда кўришимиз мумкин:



Жамиятда бошлиқ (етакчи) мавқеини ўрнатиш жуда ҳам муҳим ва мураккаб. Чунки уни (етакчи) ҳамма тан олиши ва унга бўйсунушлари лозим.

Жиноий гуруҳни шаклланишида қуйидаги омиллар роль ўйнайди.

- а) жиноятни бир ўзи содир қила олмаслиги;
- б) жиноий қизиқишларнинг бирлиги;
- в) ўзаро ҳайрихоҳлик, самиймилиги;
- г) ҳулки, ишончлари, ҳуқуқий онгининг ўхшашликлари (камчиликлари).

Жиноий гуруҳлар қуйидаги белгиларга эга:

1. уюшганлиги (қатъий иерархия, тартиб-қоида, пастки бўғин юқори бўғинга бўйсунушини инобатга олиш);
2. мустаҳкамлиги (гуруҳнинг барбот бўлишидан сўнг қайта тикланиши);
3. бирликлиги (мотивларининг гирлиги, бир мақсадга интилиши);
4. муҳофазаланганлиги (муҳофазанинг борлиги, аҳолига психик ва физиологик таъсир кўрсатиши).

Уюшганлик даражаси бўйича жиноий гуруҳлар қуйидагиларга бўлинадилар:

- уюшган жиноий гуруҳлар;
- жиноий ташкилотлар;
- жиноий жамоалар;

Жиноий гуруҳнинг психологик структураси шундан иборатки, уларда интеграцион муносабатлар ўрнатилган. Бу муносабатлар муҳит билан боғлиқ бўлиб, улар: шахслараро, горизонтал, вертикал ҳолатларда бўлиши мумкин.

Вертикал ҳолатдаги интеграцион бу муносабатлар- ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва давлат органлари билан алоқада бўлиши мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-психологик ва бошқа шароитлар коррупция, соявий иқтисодиётни келтириб чиқаради ва кейинчалик ривожлантиради.

Интеграцион муносабатлар- жиной гуруҳ аъзолари ўртасидаги роллий вазифаларга суянади (бу дегани, жиной фаолиятнинг характериға кўра роллар, мажбуриятлар иноий гуруҳ аъзолари ўртасида таксимланади).

Жиной гуруҳ ўзининг ҳаракатларини қўйидаги тарзда амалға оширади:

- турли йўллар билан жинойтни содир этиш учун керакли бўлган маълумотларни йиғиш;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва бошқа органларни доимо коррупциялаштириш (коррупциялашган мансабдор шахслар гуруҳини кекракли бўлган маълумотлар билан таъминлайдилар кадрларға тегишли саволларни ҳал этишға ёрдам берадилар ва гуруҳнинг муҳофазасини ташкиллаштирадилар);
- ўзларининг ҳатти-ҳаракатларига ташки қонунийлик бериш мақсадида асосий ижтимоий-иқтисодий институтлардан моҳирона фойдаланиш;
- ўзларининг кучлилиги тўғрисида миш-мишлар ва кўркув тарқатиш;
- гуруҳ сардорларининг қилмишлари бўйича маъсулиятдан қутилиш учун керакли бўлган бошқарув тизимини тузиш (яъни, айрим аъзолари жиной жазоға тортилганда ҳам, жамоа сақланиб қолади);
- ўзларининг қора ниятларини амалға ошириш ва ҳудудда ҳуқумдорлик ўрнатиш учун турли жинойтларни содир этиш.

Жиной гуруҳнинг яшаб туриши учун доимо фаолият доирасини замон ва имкон томонидан кенгайтириб туриш лозим. Бундай ҳаракатлар бўлмаса жиной фаолиятиға нуқта қўйилади.

Жиной гуруҳнинг ички психологик ва функционал тизими қанчалик мустаҳкам ривожланган бўлса, шунчалик унинг фаолияти мақсадға йўналган бўлади ва аъзолари ўртасидаги роллар ва вазифалар аниқ белгиланган бўлади.

Жиной гуруҳ иштирокчилари орасида фақат ишчи муносабатлар ҳукм суради, шахсий муносабатларға ўрин бўлмайди.

Жиной гуруҳда доимо 2 та қарама-қарши кучлар тўқнашадилар: Биринчи куч гуруҳнинг аҳил бўлишиға ўз ҳиссасини қўшса, иккинчиси унинг ёйилиб кетишиға ҳаракат қилади. Омади чопган пайтида гуруҳ янада бир тан бир жон бўлади, лекин омадни қўлдан бой берган ҳоларда унинг тарқалиши турган гап.

Жиной гуруҳ орасида маълумот тарқатишнинг ўзига хос усуллари мавжуд:

1. тўлиқ тизим орқали (ҳар бир аъзо бир бирлари билан алоқа ўрнатадилар ва маълумот берадилар);
2. доира шаклидаги тизим (маълумотнинг йўналиши чапдан ўнға, ёки ўнғдан чапға) ёрдамида;
3. “занжир-доиранинг бўлиниши” (биринчи шахс иккинчи шахсға маълумот беради, учинчи шахс маълумотни ким тарқатганлигини билмайди – яъни биринчи шахс кимлигини билмайди, шу боис иккинчи шахс тўртинчи одам тўғрисида ҳам ҳеч нарса билмайди-яъни учинчи шахсдан кейин кимға маълумот тушиши номалум, ?-2-3-?) орқали;

4. “доира - ўзаги билан” – бошлиқ гуруҳнинг битта аъзоси билан боғлиқ, демак у аъзо гамма билан боғлиқ;
5. комбинация тизими – бошлиқ гуруҳ аъзоларига маълумот етказиш учун иккита ёки учта шахслар билан боғланади;
6. мураккаб тизим – бошлиқ иккита ёки учта кичик гуруҳлар билан боғланади, улар ўз навбатида бошқа кичик, катта гуруҳлар билан боғланган балади;
7. кўп тармоқли тизим орқали- етакчи бир неча бошқа шахслардан жинойий гуруҳлар билан боғланади ва улар ўзининг ҳимоясини таъминлайди. Улардан олинган маълумотлар маҳсулотни жўнатиш, транспорт, бухгалтерия масалаларига оид бўлиши мумкин.

Уюшган жиноятчилик тизимида юқори даражада турадиган сардорлар иккита қисимга бўлинади:

1. – катта талон-тароғ қилувчи иш билармонлар;
2. - жиноятчилар

Жинойий гуруҳларни ташкил қилувчилари қуйдаги ҳуқумдорлик асосларига эга:

1. тақдирланиш ҳуқуми: қўйиладиган шартлар бевосита бажариб келинган тақдирда;
2. бўйсундириш, жазо ҳуқуми: жазо олиниши мумкин, ундан халос бўлиши мумкин;
3. эталон ҳуқуми: гуруҳ аъзоси етакчига ўхшашлиги;
4. норматив ҳуқуми: тартиб-қоида, урф-одатларга бўйсунтириш;
5. билармонлик ҳуқуми: етакчининг обрў этибори, унинг билими, малакаси;
6. маълумот ҳуқуми: етакчи ўзи маълумот олишга қодир.

Ҳозирги замон шароитида пастги бўғинда жойлашган гуруҳ аъзолари ўзларининг бошлиқлари (етакчилари)ни лидерларини билмаслиги мумкин (конспирация туфайли)

Уюшган жинойий гуруҳ (жамоа)ларнинг шаклланишига собиқ спотчилар манба бўлиб ҳисобланишлари мумкин, (айниқса рэкет жараёнида). Бунга ижтимоий-психологик асослар сабаб бўлиши мумкин: “катта спотрни” ташлаб кетган спотчилар келгусида ўзининг ички заҳираларини йўқотган, маълум бир касбда билим ва малакаларини қўллай олмасликлари, моддий таминоти йўқлиги жинойий гуруҳларга аъзо бўлиб қолишларига имкон яратади.

Жинойий жамоаларнинг уюшганлиги маълум бир ҳудуд, давлатларда криминологеншароитларни яратади. Ушбу жинойий оламга кўпгина ёш йигитлар жалб қилинади. Уларга катта-катта моддий рағбатлантириш ваъдаларни бериш орқали “тузоққа илинтириш” ва ўз жинойий ғояларини амалга ошириш жамоаларнинг кенгайиши ва янада чуқурлашишига олиб келади.



## МАВЗУ - 7

### Турли тоифадаги қонунбузарларнинг психологик жиҳатлари

#### Режа:

1. Турли тоифадаги қонунбузарларнинг психологик тавсифи.
2. Вояга етмаган қонунбузарларнинг психологик хусусиятлари
3. Вояга етмаганларга нисбатан олиб бориладиган тергов ишларининг психологи хусусиятлари
4. Ичкиликбозлик, алкоголизм, наркомания сабаблари ва уларнинг психопрофилактикаси.

#### Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. В.Романов Юридик психология. М., 1998 й.
10. В.Г.Щепоткин. Психология предварительного расследования. Т. 1995 г.

Атроф муҳитнинг салбий омиллари ва вояга етмаганлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида пайдо бўлган таъсирланиш оқибатида жиноий иш содир бўлиши мумкин.

Жиноий ишларни кўпинча «қийин» педагогик томондан «қўлдан чиқиб қолган» ўсмирлар содир этадилар. Уларнинг қизиқишлари ва ижтимоий қарашларининг билимлари паст даражада бўлганлиги, уларни дангаса, иродасиз, масъулиятсиз, сезгирсиз, агрессив ҳолатларда эканлигини намоён қилади.

Ноижтимоий ҳулққа эга бўлган дўстлари, тенгқурлари унга ва унинг идеалларини шаклланишига катта таъсир кўрсатади. «Қийин» ўсмирнинг шахсини шаклланишида **салбий оилавий шароит** энг муҳим бўлиб ҳисобланади. (ичувчи ота-она, уларнинг ахлоқсиз ҳулқи сезиларли даражада таъсир кўрсатиши мумкин.)

У ўқишни инкор этади, бу ҳолат ўсмир ва синф жамоаси, педагоглар ўртасида низо келтириб чиқаради. Ўсмир ёши (11-13-14-15 ёшлар) – бу биологик нуқтаи назаридан **ўтиш даври** бўлиб ҳисобланади, чунки бу ёшда жинсий улғайиш намоён бўлади.

Бу ёшдаги энг муҳим туйғу – катта бўлганлиги, улғайганлигини сезиш (ёшлик даври ордта қолиб катта одам «униб чиқади.»)

Ўсмир ёши – ниҳоятда сезувчан, руҳий томондан тез шикасланувчи, карама-қаршилиқларга эга бўлган ёшдир.

Ўсмирлик ёшида (14-18 ёшлар) – жинсий улғайганлиги ўз якунини топади ва болалар илк бор ишлаб чиқариш меҳнатига қадам қўйядилар. Бу ёшларда уларнинг ижтимоилашуви охириги босқичдан ўтади.

Улар ҳуқуқий ва ахлоқий ҳулқ нормаларини ўзлаштира олган бўладилар ва қонун олдида жавоб беришлари лозим.

14 ёшда ўсмир – айрим жиноий ишлар бўйича жавобгарликка тортилса, (одам ўлдириш, ўғрилиқ, тажовус кўрсатиш ва ҳ.к.) , 16 ёшда ўсмир, барча жиноят ишлари бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Ўсмир ёши – бу танглик даври ҳисобланиб, унинг психика ва организими кўп ўзгаришларга учрайди (ота-оналар ўзларининг муносабатларини бошқатдан кўриб чиқишлари лозим).

Л.С. Выготский ўсиб келаётган ёшнинг қуйдаги танглик нуқталарини очиб берган:

- 1 ёшда;
- 3 ёшда ;
- 7 ёшда ;

13 ёшда энг қийин мураккаб кризис даври.

Нима учун ўсмирлик даври - «қийин» давр деб ҳисобланади?

Биринчидан: организм ва жинсий улғайганлигининг ривожланиши бир текста эмаслиги (масалан: узун бўй ва кичик боши, кўкрак қафаси тор, қўлоёқларнинг узунлиги). Юрак томир тизимидаги диспропорцияда бўлмаганлиги ўсмирга катта таъсир кўрсатади.

Иккинчидан: юрак-томир тизими бир текисда эмаслиги сабабли қон-томирининг уруши (қон босими) юқори бўлиши мумкин. Бош оғришлар, галлюцинация ва бошқа белгилар яққол кўринади. Ҳис туйғуларининг мустаҳкам эмаслиги, тез кўзғалишлари низо ҳолатларига олиб келади.

Мулоқатга бўлган эҳтиёжи ва ҳаётда ўзининг ўрнига эга ва мустақил бўлишга интилиши фақат яхши шароитда ва ижтимоий фойдали фаолият асосида юзага келади. Бундай шароит йўқ бўлса, демак ўсмир, ўзини ўзи исботлаб олиши, жамиятда ўз ўрнига эга бўлиши учун норасмий ўсмирлар гуруҳи, кўча-куйда, кўча гуруҳларида ўзининг эҳтиёжини қондиради. Бу жойларда унинг ҳати-ҳаракатлари ноижтимоий ҳулқга айланиб ўсмир ичиш, чекиш, ёмон сўзлаш, безорилик қилишни ёқтириб қолади.

Наркотик модда, спиртли ичимликлар билан дўстлашиш кўпроқ инсоннинг ёшлик даврида намоён бўлади. Одам анимия ҳолатида бўлган пайтида, кўпроқ шу нарсаларга қўл уради. Бу дегани, бундай одамларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган идеалларининг йўқлиги, реал ҳаётда ўзининг ўрнига эга бўлиши, ўзининг имкониятларидан фойдалана олиш учун кураш олиб боришдан бош тортади.

Танглик вазиятидан енгил чиқиши ва қийинчиликлардан ўзини халос қилиши учун ўсмир наркотик моддалар ва алкоголизм иллатига берилиб кетади. Наркотик орқали у ҳаёлпараст бўлиб қолади, бу нарсалар унинг юрагига малҳам бўлиб, руҳий осудалик бахш этади. Одамларни наркотик моддалар билан таъминлаш учун катта тизимдаги наркобизнес ишга тушади.

Ўсмирларнинг соғлом ижтимоий ҳаётга зид бўлган ҳулқини ўрганиш учун жуда кўп тадқиқотлар ўтказилган. Масалан: психиатр А.Е.Личко ўсмир ёшдаги болаларнинг норма ва нормада бўлмаган характерларидаги белгиларини ўрганиб чиққан. Тадқиқотчини кўпроқ ўсмир характерининг эгатология, аниқроғи психопатия ҳолатлари қизиқтирган. Унинг нуқтаи назари бўйича ўсмир ёшидагиларнинг характерлари 11 турдаги имкониятларига эга бўлиб, уларнинг ҳар-хил шароитлардаги кўринишлари ноижтимоий ҳулқига олиб келиши мумкин.

Ўсмир ёшидаги болаларнинг ноижтимоий ҳулқи асосида юзага келган характерларини педагогик жиҳатдан яхшилаш (педагогик томонидан тузатиш) учун уларнинг ҳар бирига индивидуал ёндошиш лозим.

Юқорида тўхталиб ўтганимиздек, «қийин» ўсмир ёшидаги болаларнинг шахсини шакилланишида, кўпчилик ҳолларда, оиладаги нотинч вазият сабаб бўлади. Атрофимизга назар ташлаб ўтганимизда, одатда, одамлар ўзларининг умумий қизиқишлари орқали қадриятли меъёрий субъектив маданиятлар, жамоаларига қирадилар ва у ерда ўзаро жипислашишга ҳаракат қиладилар.

Бу жамоалар турлича бўлишлари мумкин: жиноий, ретрист (ичувчи, доимий равишда алкагол маҳсулотларини истеъмол қилувчи, наркоман хиппи-олифта), ўсмирлар, диндор одамлар.

Улар жамиятни тан олмайдилар ва унга қарши ҳаракат қиладилар. Жамият томонидан бу маданиятлар қанчалик инкор қилинса, шунчалик бу ҳолат уларни янада жипслаштиради ва пухталаштиради.

Ёшлар, шу жумладан ўсмирлар суб-ўзига хос маданиятини тан олувчи жамоалар билан бирлашадилар. Чунки, у ерда, уларни бошқа катталар дунёсига қараганда кўпроқ тушунадилар, кўпроқ имкониятлар берилади.

Ретрист субмаданиятини ўзига хос шаклланишида қуйидаги сабаблар асос бўлиши мумкин:

1. жамиятда шахнинг ўз ўрнини топа олмаслиги;
2. мустақил шаклланишига қурби етмаганлиги;
3. мулоқатга бўлган эҳтиёж («ўзига ўхшаганлар (жамоа) керак»). Улар спиртлик ичкилигини эмас, балки ўзига яқин бўлган жамоани хоҳлайдилар;
4. норасмий гуруҳни ташкил қилиш эҳтиёжи (ижтимоий назорат томонидан босим қилиниши натижасида вужудга келади).

Балоғат ёшидаги шахслар билан қандай тергов ишлари олиб борилади? Уларнинг психологик хусусиятлари нималардан иборат?

Балоғат ёшидаги қонунбузар шахсни анализ қилиш қуйидаги схема орқали амалга оширилади.

1. Насилдан-насилга ўтадиган биологик омилларини аниқлаш: алкагол салбий таъсир кўрсатиши; ота-онанинг нерв-психик касалликларга мойинлиги; ҳомиладорлик пайтидаги онанинг соғлиғидаги камчиликлар туғилишидаги нуҳсонлар ва ҳ.к.
2. Ўсмирнинг ўраб турган ижтимоий яқинлари: оила, ота-онанинг ижтимоий-иқтисодий ўрни, ака-опаларининг муносабатлари тарбиянинг хусусиятлари, мактаб, дўстлари ва ҳ.к.
3. Ўсмирнинг шахсий тавсифномаси: характер ва темпераментининг хусусиятлари, кадриятли-мотивацион доираси, кадриятларининг йўналишлари, мойиллик даражаси, ўзини ўзи баҳолаш ва баҳолашдаги мавжуд низолар, касбига бўлган муносабати кадриятлар тизимидаги касбининг ўрин, келажакдаги режалари.
4. Ўсмирнинг ҳуқуқий онги.

Ўсмирнинг оилавий шароитини ўрганишда қуйидагиларга урғу бериш лозим.

1. оиласи тўғрисида тўлиқ маълумот: (кимлар туради, ёши, маълумоти, хулқи, ажрашганлиги, ўлими ва ҳ.к.);
2. ота-онаси, яқин қариндош-уруғи, ўсмирнинг ўқиши, бўш вақти, дўстлари, танишлари;
3. балоғат ёшдаги ўсмирнинг салбий хулқига эътибор берилганлиги (урушган пайтида, спиртли ичимлик ичган пайтида).

Ўқиш жойида:

1. дарсларга қатнашганлиги;
2. қайси синф, дарсларни ўзлаштириши қандай;
3. қайси фанлар билан қизиқади, синфда қолганлиги;
4. мактабнинг ижтимоий ҳаёти билан қизиқанлиги (секция, клуб, кружоклар);
5. ўқувчилар билан муносабати;
6. синфдошлари билан дўстлашганлиги, узоқда бўлганми;
7. мулоқатда ўзини тутиши;
8. ҳасис, қизиққонлик, қўли очик, ростгўй;
9. жамоа фикрига қўшиланлиги;
10. ота-она, ўқитувчиларга бўлган муносабати, унинг учун ким намуна;

Ўқиш пайтидаги салбий хулқи:

1. айибларини тан олганлиги, иқроп бўлгани;
2. бошқа ўсмирлар ножўя иш қилиб қўйган бўлишса қандай муносабатда бўлганлиги;
3. мактабдан чиқариб юборилган пайтлари дарсларга киритилмаганлиги. Ушбу сабаблар бўйича ота-онаси чақиртирилганлиги;
4. қўлланган чоралардан сўнг унинг хулқидаги ўзгаришлари;
5. дарслардан сўнг бўш вақтини қаерда ўтказгани;
6. чекиш, ичиш, урушганлиги тўғрисида маълумотлар

Иш жойида:

1. қайси вақитдан ва қандай ишни бажарганлиги, кимнинг йўл-йўриғи билан ишга жойлашганлиги;
2. дастлаб ишлаганлиги;
3. балоғат ёшига таълуқли меҳнатига маъмурий чоралар қўлланилганлиги;
4. неча синфни тамомлаган, иш пайтида ўқиганлиги;
5. ишга қандай муносабатда бўлганлиги (виждонан, мутахассислиги бўйича мажбуриятларни адо этганлиги, малакасини оширганлиги);
6. ишдаги маоши;
7. ишдаги дўстлари;
8. ижтимоий ташкилотларга аъзо бўлганлиги;
9. ишдан сўнг кимлар ва қаерда бўш вақтини ўтказганлиги;
10. уни оталиққа олишганлиги;
11. салбий хатти-ҳаракатлари билан ўзгалардан ажралиб турганлиги, унга нисбатан маъмурий чоралар қўлланилганлиги;
12. рағбатланишга бўлган муносабати;

Ўсмирнинг организими ва психикасининг хусусиятларини аниқлаш учун куйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. жинсий улғайиш давомидаги организмнинг тез ва нотекис ривожланиши (қон-томир ва суяк тизимининг нотекис ривожланиши, «гормон бўронлари» га дуч келиши, тез қўзғалиши, руҳий ҳис-ҳаяжонларининг мустаҳкам бўлмаганлиги);

2. катталар билан ўзаро муносабатларининг ўзгариши, ота-онаси билан низоларга бориши (бўй суннишни хоҳламаганлиги, катталар билан тенг бўлишга интиланлиги, ахлоқий тенгликни хис этиши);
3. “катта бўлганлиги” ни хис этиши, катталардан ажралиб туриши, катталарга бўлган танқидий муносабат тенгқурларининг фикрига диққатини қаратганлиги;
4. тенгқурлари билан бўлган ўзаро муносабатларини ўзгарганлиги (ўғил бола ва қиз болаларга);

Вояга етмаганларни сўроқ қилишда қуйидаги хусусиятларга эътибор бериш лозим. Бу жараён 6 та даврга бўлинади.

1. Чақалоқ ёши (туғилгандан – 1 ёшгача) да сўроқ қилинмайдилар;
2. Болалик (1 ёшдан-3 ёшгача) - сўроқ - суҳбат тарзида ўтади;
3. Кичик мактаб ёши (3 ёшдан – 7 ёшгача) да ҳаёлларга бой, иккинчи даражали нарсаларга кўпроқ берилганлиги катталар таъсирида бўлганлиги;
4. Ўрта мактаб ёши (7 ёшдан - 11 ёшгача) да сўроқ пайтида онгли равишда қабул қилиш хусусияти, мантиқий фикрлаш ва гапириб бериши сезилади. Уларда ижтимоий муносабатлар ва ахлоқий ҳулки бўйича амалий тажриба бор. Лекин, 1-даражали нарсаларни 2-даражали нарсалардан ажрата олмайдилар.
5. Ўсмирлик ёши (11 ёшдан - 15 ёшгача) да - сўроқ давомида билиш жараёнларининг кенглиги, ўзини-ўзи англай олиши, одамлар билан мулоқатга интилиши, иш давомида мустақил бурч ва маъсулиятни хис этиш туйғуларининг борлиги намоён бўлади. Бу хусусиятлар унга маълумотларни эслаб қолиш ва сўзлаб беришга ёрдам беради. Лекин бу ёшдаги болалар ўзларига ўта ишонувчан, ўзларини яхши кўришлари, ҳулкининг вазминлиги, ҳаёлпараст бўлишлари билан ажралиб туради. Катталар томонидан босимда бўлишлари мумкин ва шу боис нотўғри кўрсатма беришлари мумкин.
6. Балоғат ёши (15 ёшдан - 18 ёшгача) да болалар билан жиддий иш юритилади, улар билан катта ёшдаги одамлардек муносабатда бўлиш керак. Лекин улар ўзлари ва ўзгаларнинг мустақил интилишларини жуда юқори баҳолашга (кўпинча нотўғри) интиладилар. (масалан, ичиб олган шафёрнинг хатти-ҳаракатларини қаҳрамонларча қабул қилишлари мумкин)

Сўроқ қилиш давомида юқорида қайд қилиб ўтилган хусусиятларга катта эътибор берилиб, балоғат ёшидаги болалар билан тергов ҳаракатларини эҳтиёткорлик билан олиб бориш лозим.

Балоғат ёшидагиларни сўроқ қилиш 5 босқичдан иборат:

1. Оғзаки анкета орқали маълумот олинади. Бу босқичда иккала томон кейинги ўзларига маъқул бўлган ҳулкий йўналишларни танлашади. Бу ерда терговчи олинган маълумотларнинг моҳиятини аниқлаб чиқишга ҳаракат қилади.

2. Психолог алоқа ўрнатиш давомида бериладиган саволларни жиной ишга дахилдор эмаслигини таъминлаши керак бўлади. Ўқиши, қизиқишлари, дўстлари ҳақида суҳбатлашиши лозим.
3. Асосий босқич. Ундан керакли бўлган маълумотларни олишга ҳаракат қилинади.
4. Олинган маълумотларни дастлаб қўлга киритган маълумотлар билан солиштириб кўрилади.
5. Маълумотларни баённомага киритиш яъни, қўлёзмалар, машинкадаги ёзмалар, магнитофон ёзуви, стенограмма ёрдамида қонунда кўрсатилган қоидалар орқали тартибга келтириш ишлари амалга оширилади.

Бу ерда балоғат ёшидаги болаларнинг нутқи инобатга олиниши лозим.

## Мавзу - 8

### Тинтув ўтказиш ва воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш психологияси.

#### Режа:

1. Воқеа содир бўлган жойни яшириш психологияси.
2. Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечиришнинг психологик хусусиятлари.
3. Тинтув ўтказишнинг психологик хусусиятлари.
4. Тинтув ҳолатида терговчининг касбий фазилатлари. Тинтув давомида объектни кўздан кечириш психологияси.

#### Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев. Юридик психология. ТГЮИ. 2005 г.



Жиноятни тез ва ҳар томонлама тўлиқ очишда воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш тергов ҳаракати жуда муҳим аҳамиятга эга. Бунда жиноий ишга алоқадор бўлган моддий объектлар (излар), уларнинг хусусиятлари ва алоқадорликларини топиш ва ўрганишдан иборат. Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш – бу жиноий ишни очишда маъноли аҳамиятга эга бўлган моддий объектлар, уларнинг белги ва боғлиқликларини топиш ва ўрганишдир.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш – бу жиноий иш тўғрисида маълумот йиғиш жараёни ҳисобланади. Бу жараённи кўздан кечириш давомида терговчи турли ҳил маълумотларни излаб топиш ва қулай йўллар ёрдамида содир бўлган воқеани ҳаёлан кўз олдига келтиради. Яъни содир бўлган ҳодиса борасида версиялар тузади.

Жиноят содир бўлгандан сўнг унга тегишли жойнинг ташқи кўриниши ўзгариб қолади. Бу ўзгаришлар инobatга олиниб далиллар сифатида текширилади ва ўрганилади.

Кўздан кечиришдаги ютуқ ва камчиликлар ўзининг аҳамиятига кўра жиноятни очишга тааллуқли версияларни юзага келтиради (версиялар юритилади). Лекин дастлабки версиянинг намоён бўлиши тергов ишини олиб боришида салбий натижаларга олиб келиши мумкин.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш давомида жиноий ишга тааллуқли бўлган жиноятнинг излари бошқа буюм далилларда намоён бўлади.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш бошқа тергов ҳаракатларининг асосий қисми бўлиб ҳисобланади. (масалан, қўлга олиш, тинтув ўтказиш, тергов эксперименти, кўрсатмаларни жойларда текшириш ва ҳ.к). Ушбу жараён жиноятни очишда, далилларни топишда энг асосий тергов ҳаракати ҳисобланади, чунки жиноятга алоқадор бўлган маълумотларни фақат ўша жойда олиш мумкин (қўл-оёқ излари, бузиш қуроллари ва ҳ.к.)

Ҳодиса жойини кўздан кечириш давомида терговчи воқеанинг кўринишини кўз олдига келтиради ва версиялар чиқаради. Бу версиялар кейинги тергов ҳаракатларини белгилаб беришга ёрдам беради. Ўз кўзи билан кўриш ҳар қандай баённома, схема, суратлар, ҳужжатларнинг анализидан авзалдир.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш зудлик билан амалга оширилиши лозим, чунки бу ишнинг кечиктирилиши излар ва далилларни йўқолишига олиб келади.

Терговчи тезлик билан мақсадга интилган ҳолда диққатини жамлаб ҳаракат қилиши лозим.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришдан аввал ташкилий масалаларни ҳал этиш лозим. Яни, тезкор гуруҳни йиғиш, илмий техникавий воситаларни танлаш ва текшириб кўриш, мутахассисларни таклиф қилиш, жойни муҳофаза қилиш ва ҳ.к.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришни терговчи раҳбарлигида мутахассис, эксперт ва бошқа ишторикчилар билан бирга ўтказилади. Бу иш мураккаб мажмуадаги фаолият бўлиб унинг иштирокчилари бир-нечта бўлишлари мумкин (терговчининг ҳаракатлари суриштирувчи орган ходимлари, мутахассислар ва холислар). Бу ходимларнинг иштирокини терговчи пухта ўйлаб чиқиши ва ташкиллаштириши керак.

Терговчининг фаолияти бир-нечта операциялардан иборат:

1. фаолият моҳиятини билиши вазиятни қабул қилиш, фактлар, ҳодисаларни инобатга олиши ва улар ўртасидаги боғлиқликни ўрнатиш, тахминлар ва версиялар чиқариши;
2. фаолиятнинг қидирув элементлари (қидириш ўзгаришларни кўра олиш, изларни олиш, далилий исботлар)ни аниқлаши;
3. фаолиятининг ташкилий элементлари (муҳофазани ташкиллаштириш, жойни кўздан кечириш мобайнидаги қатнашчилар орасида функцияларни таҳсимлаш) ни белгилаши;
4. фаолиятининг тасдиқлаш элементлари (мустаҳкамлаш, тасдиқлаш, фактлар, далилий исботларни, изларни белгилаш) ни инобатга олиш кабилар;

Жиноий воқеалар ташқи дунёда ўз изларининг тизимини қолдиради. Тергов ишларининг камчиликларидан бири айнан шу изларнинг тизимини кўра олмасликдир.

Изларни пайдо бўлишидаги асосий қонуниятларини кўра олган терговчи ҳаёлан жиноий ҳодиса бўйича версия туза олиши мумкин. (маса лан, одам ўлдириш, ўғрилиқ, тажовус кўрсатиш, босқинчилик, қилишга оид излар).

Бу изларни жойларда кўра олиш учун терговчидан касбий ва ҳаётий тажриба талаб қилинади. Терговчининг кузатувчанлиги, ҳодиса содир бўлган жойни режалий ва мақсадий кўздан кечириш натижасида бу иш мувофақиятли амалга оширилади.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш давомида кўпчилик терговчилар текисликни кузатиш билан чегараланиб қоладилар (хонанинг поли, йўлнинг асфальт билан қопланганлиги ва ҳ.к) ва кўпинча шу текисликнинг “усти” ва “остида” нималар бўлиши кераклиги тўғрисида ўйлаб кўрмайдилар.

Тинтув ўтказиш – бу, яширилган (онгли равишда) объектларни титиб кўриш демакдир. Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришдан фарқли ўлароқ бу ерда, аниқ мақсад борлиги яқол кўринади (нимани қидириш).

Беркитилган нарсаларни топиш учун терговчи:

1. беркитилган нарсани қидириб топишга қаратилган вазифани ҳаёлан ҳал қилиши;
2. қидириб топишга қаратилган ҳаракатларни қўллаб олиш лозим.

Тинтув ўтказиш – яққол кўзга кўринадиган ва қидирув ҳаракатларига эга бўлган жараёндир. Беркитилиб қўйилган объектларни топа олиш жудаям мушкул иш, айниқса бу объектлар тўғрисида кам маълумотга эга бўлсанг. Бунинг учун терговчи ўзининг психологик жиҳатлари, касбий билим, кўникма ва малакалар билан қуролланиши лозим.

Тинтув ўтказиш учун керакли бўлган омилларни терговчи моҳирона ишлатиши лозим (тинтувга тайёргарлик, мақсадга қаратилган кузатув шароитни анализ қилиш, тинтув қилинаётган шахсни кузатиш). Тинтув ўтказиш учун қилинган чала тайёргарлик мувофақиятсизликка олиб келиши мумкин.

Тинтувнинг мувофақиятли бўлиши терговчининг ташкилотчилик қобилиятлари керак бўлади. У ўзи ва ўзгаларнинг ҳаракатларини аниқ белгилаб олиши, самарали қадамларини ишга солиши жудаям муҳимдир. Шунинг учун терговчи тинтув вақтини белгилаши, тергов ҳаракати ўтказувчи қатнашчиларни танлаши, техник воситаларни тайёрлаши, тинтув қилинувчи шахсни дастлаб ўрганиб чиқишга маъсулдир.

Тинтув давомида маълумот олиш учун ишлатиладиган асосий усуллардан бири бу унинг натижасини кузатиш ва таҳлил қилишдир.

Тинтув қилинувчи шахснинг ҳулқини кузатиш, керакли бўлган маълумотларни олиш мумкин. Бу ерда энг аввало тинтув жараёнида низоли вазиятнинг юзага келиши оқибатида унинг ҳулқидаги психологик қонуниятларига эътибор бериш керак бўлади. Терговчи ва шахс низолий вазиятга тушиши мумкин. Тинтув қилинувчи шахс:

1. қаттиқ хаяжонли кўрқувда бўлади ва беркитилган нарсаларга яқинлашган сари у безоталаниб ўзининг хатти-ҳаракатлари билан айибини ошкор қилиб қўяди. (қалтираши, қизариб, оқариб кетиши, терлаши мумкин).

Тинтувни икки киши иштирокида ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Чунки бир одам кўрмаган нарсаларни иккинчи одам кўриши ва камрок ҳатоларга йўл қўйиши эътибордан холи эмас.

Тинтувга ҳозирланган терговчи жинойтчининг айёр, моҳирлигини назарда тутиш лозим. У бир қатор психологик ҳарактерга эга омилларни ишлата олади. Масалан, туйнуклар ва сақлаш учун керакли бўлган сирли жойларни қидириб топиш пайтида терговчи жинойтчининг мақсад ва ҳаракатларига тушуниб етишга интилади. Шахснинг хонадонини тинтув қилиш давомида низолий вазият келиб чиқиши аён (бақир-чақирлар, ҳақоратлашлар ва ҳ.к). Бу табиий ҳол. Албатта, ҳар қандай одамни шахсан тинтув қилиш ва қўлга уни олиш айибланувчининг ҳуқуқ ва бурчларини поймол қилиш, оила аъзоларига шкас етказиш билан тенг хатти-ҳаракат деб ҳисобланади. Шунинг учун терговчи энг аввало тинтув пайтида ўзини босиб олиш, оғир-вазминлик билан, ўйлаб иш тутиши ҳис-туйғуларга берилиб кетмаслиги керакдир.

Терговчининг нути – унинг ички ҳолати ва қидирилаётган объектларга бўлган муносабатларини кўрсатиб бериши мумкин. Шунинг учун берилаётган саволлар аниқ бўлиши керак. Айбланувчининг ишончини оқлаш учун қилмишининг нотўғри ва тўғрилигига ишонтира олиш лозим.

## **МАВЗУ - 9**

### **Юзлаштириш ва сўроқ қилиш тергов ҳаракатларини ўтказиш психологияси. Қўлга олиш психологияси.**

#### **Режа:**

1. Юзлаштириш тушунчаси.
2. Юзлаштиришнинг натижасига таъсир этувчи омил ва қарама-қаршилиқлар.
3. Юзлаштириш давомидаги терговчининг роли (психологик таъсир кўрсатиш, ҳақиқатни ўрнатиш учун суҳбатдан фойдаланиш).
4. Сўроқ қилиш динамикаси.
5. Гувоҳ ва жабрланувчи, гумонланувчи ва айбланувчини сўроқ қилиш психологияси.
6. Қўлга олиш психологияси

#### **Тавсия этилган адабиётлар:**

1. . Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилиши”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.

6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. В.Л.Васильев Юридик психология асослари. ЛГУ, Л., 2002 йил.
8. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.
9. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев. Юридик психология. ТГЮИ. 2005 г.
10. А.А.Усманова, Н.Т.Шокиржонова Психологические особенности получения необходимой информации от потерпевших, подозреваемых, свидетелей и обвиняемых. // Давлат ва ҳуқуқ. № 3, 2005 г.

Икки одамларнинг кўрсатмаларидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш учун терговчи юзлаштириш тергов ҳаракатини ўтказди. Бу ҳолат кучли низолий вазият ва юқори ҳаяжон таъсири остида бўлиб ўтади.

Терговчи объектив вазиятдан келиб чиққан ҳолда, юзлаштиришнинг мазмунини баёнлаштиради ва унинг якунида ҳақиқатни юзага чиқаришга ҳаракат қилади.

Юзлаштиришнинг натижасига 2 гуруҳдаги омиллар таъсир кўрсатади.

1 гуруҳ – ижтимоий-психологик таъсирга эга бўлган қарама-қаршиликларнинг сабабларига оид омиллар,

2 гуруҳ – терговчининг юзлаштиришни ташкиллаштирувчи ҳаракатларига оид омиллар.

Энди, ҳар бир гуруҳга алоҳида тўхталиб ўтсак.

Юзлаштириш пайтида ҳамма ҳам олдиндан тўғри кўрсатмалар бермайди. Агарда бу ҳолат юзага келса, унда қарама-қарши кўрсатмаларнинг сабабини аниқлаш лозим. Ушбу сабаблардан бири у ёки бу шахс томонидан нотўғри йўл танлаганлиги, чалғиганлиги бўлиши мумкин.

Терговчининг бу ердаги асосий вазифаси чалғиганликни йўқотиш, ёлғон кўрсатмаларни аниқлаш, дастлабки жиноий тажрибасини ўрганиш ва ҳ.к. лардан иборатдир.

**1 гуруҳга** оид қарама-қаршиликларни бартараф қилинишидаги терговчининг ҳаракатлари:

1. шахснинг чалғиганлигини чуқурлаштирмасдан уни бартараф этиш;
2. олдиндан ёлғонни ишлатишга қаратилган мотивларини билиш (масалан: жиноий жавобгарликдан қочиш ёки уни енгиллаштириш мақсадида; қатнашчиларнинг исмларини айтмаслик, қариндошлик ҳисслари, қасос, пора, уялиш ва ҳ.к.);
3. сўроқ қилувчининг олдинги жиноий тажрибасини ўрганиш;

4. ўзига хос мавқега эга бўлган ролларнинг ижро этилиши билан боғлиқ бўлган низоларни ўрганиш, роллий мавқеларнинг таъсири (шофёр ва ГАИ ходими, милиция ходими ва ҳонадон безориси);
5. сўроқ қилувчининг ҳолати ва темпераментини ўрганиш.

**1 гуруҳ** омилларига оид қарама-қаршиликлар субъект яъни, сўроқ қилинувчининг кўрсатмаларининг ички томонини тавсифлаб беради.

**2 гуруҳ** омилларига оид қарама-қаршиликларига, вазиятнинг ташқи кўринишлари таъсир кўрстиши мумкин.

**2 гуруҳ** омилларига оид қарама-қаршиликларни бартараф қилиш учун терговчи томонидан қандай ҳаракатлар амалда қўлланилиш керак:

1. Юзлаштириш жараёнига керак бўлган тайёргарлик техникавий ва психологик даражаси. Керакли бўлган кўрсатмалар, бухгалтерия ҳужжатлари, фотосуратлар, баённомалардан кўчирма, буюм исботлари, магнитофон (диктофон) ёзувлар ёрдамида юзлаштирувчилардан керакли бўлган маълумотларни олиш қўл келади.

Шахсий ҳолатларини назорат қилиш давомида иродасининг мустаҳкамлиги, ҳисий ҳолатлари, (миясининг тинқлиги, кайфиятининг тинчлиги, ҳақиқат ном қозонишига ишонганлиги каби психик жиҳатлар ўрганилади.

2. Юзлаштиришни режалаштириш (қандай саволлар орқали)сўроқ қилиш лозим, қўшимча саволларни режалаштириш
3. Юзлаштириш қатнашчиларига индивидуал ёндошиш (шахсни анализ қилиш асосида)

Юзлаштиришни амалга ошириш пайтида терговчи учун ҳавфли вазият туғилиши мумкин. Ҳавфли вазият шундан иборатки жиноятчиларни юзлаштириш пайтида берилган қарама-қарши кўрсатмалари янада чуқурлашган, ёки тергов ҳаракатларини янада чигаллаштириш мақсадида уларни моҳирона ишлатиш мумкинлиги кўзга ташланади. Ушбу ҳолат юз берганда терговчи фақат шахсий фаоллиги ва ҳар томонлама тайёр бўлганлиги туфайлигини бартараф қилиш мумкин.

Юзлаштириш жараёни катта таъсир кучига эга бўлиб, у иштирокчиларнинг хулқини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин. (масалан: шахсининг жонли нутқи, унинг қайси оҳангда гапирганлиги, бошқа иштирокчи шахсга нисбатан таъсирлироқ бўлиши). Бу ерда “қатнашиш самараси” катта аҳамиятга эга.

Терговчи айибланувчининг психологик хусусиятларини ўрганиб чиқиши лозим. У унинг мулоқотда фойдаланган шахсий усул ва йўллари тергов ишига катта маълумот беради). Айибланувчи ҳуқумдор, агрессив, етакчи бўлишга интилувчан бўлиши мумкин. Бу ҳолатни назарда тутган ҳолда икки айибланувчилар ўртасида ахлоқий тобелик, қўрқув, қалбаки ишонч борлиги аниқлаши лозим.

### **Сўроқ қилиш психологияси.**

Сўроқ пайтида терговчи ва айибланувчи ўртасида тортишув, мунозара суҳбат ва бошқа қарама-қарши фикр юритишлар номаён бўлади. Шунинг учун сўроқни ўзаро суҳбат тарзида ўтказилиши кўпроқ бир-бирларини тушинишга, ҳамкорлик ўрнатилишига олиб келади.

Сўроқ қилиш давомида кўникмаларини қўллаш:

амалдаги қонун ҳужжатларини яхши билиш, процессуал қонунига кўра бир-бирлари билан самарали ҳаракат қилиш, этик нормаларига риоя қилиш талаб қилинади.

Суҳбат пайтида терговчи ички, руҳий дунёсига, қонун талабларига риоя қилганлигига эътиборини қаратади. Унинг дунёсига тўғри келадиган “калитни” ишлатиб кўришга ҳаракат қилади.

Терговчининг моҳирлиги туфайли айтилмаган гаплар, яширилган нарсалар аста-секин юзага келади. Терговчи сўроқ араёнини босқичма-босқич амалга оширади. Ушбу босқичлар динамика (кетма-кетлиги) си 6 та белгиларга эга бўлиб ташқи ва ички психологик омилларга боғлиқ. Булар:

- 1-босқичдаги – тайёргарлик даражаси, бу ерда сўроқнинг мақсади ва режаси, кимни ва қачон сўроқ қилиш, унинг вақти ва жойи белгиланади;
- 2-босқич – кириш қисми, терговчининг ташқи кўринишининг таъсир кучи ва биринчи таъсуротларининг самарадорлигини таъминлаш;
- 3-босқич – психологик алоқа ўрнатиш;
- 4-босқич – асосий қисм, сўроқнинг мақсадига эришиш-ҳақиқатнинг қарортопиши. Катартис ҳолат;
- 5-босқич – кўрсатмаларни тузатиш, яъни олинган маълумотларни таққослаш, қарама-қарши фикрлар ва ноаниқликларни бартараф қилиш;
- 6-босқич - қўлга киритилган маълумотларни қонуний ҳужжатлаштиришдан иборатдир.

Сўроқ давомида терговчи ва айибланувчи ўртасида маълумотлар алмашуви намоён бўлади. Бу жараён икки турга бўлинади.

1- вербал – сўз орқали;

2- новербал- мимика, қўл ҳаракатлари .

Мулоқотнинг новербал турига терговчи катта эътибор қаратиши лозим, чунки сўз билан гапирилмаган кўрсатмалар, мимика қўл ҳаракатлари орқали ифодаланиши мумки.

Мулоқотнинг новербал турининг аҳамияти вербал маълумотларнинг эмоционал даражасини ошириш,

- керакли бўлган оператив маълумотларни тез ва яширинча қўлга киритишга имконият яратади (яъни вақт тежалани, вазият аниқлашади).
- Бундан ташқари мулоқотнинг новербал тури йўналиш вазифасини бажаради (бир томондан йўл кўрсатади, иккинчи томондан йўлдаги нуҳсонларини белгилаб беради).

Сўроқнинг натижаси ижобий бўлиши учун терговчи қуйдаги сифат ва қобилиятларга эга бўлиши лозим:

- тез мулоқотнинг киришуви;
- руҳий мустаҳкамлиги;
- ўзгаларни эшита олиши ва у билан сўзлай олиши;
- одамларни билиши;
- инсоннинг ички дунёсини ўрганиш;
- хуш муомила бўлиши;
- сезгир – ҳушёр бўлиши;
- тоқатли бўлиши, ўзини тута билиши кабилар.

Алоқа ўрнатишнинг чуқурлиги, унинг қай даражада амалга оширилади билан боғлиқ. Алоқа ўрнатишнинг:

- 1 даражаси - алоқанинг динамикаси (тезлиги, оҳанги, кучи, нерв тизимининг мувозанатлиги);
- 2 даражаси - асослаш (сўроқ қилувчининг ёши, ҳаётий тажрибаси, интеллектини назарда тутган ҳолда исбот, далилларни қўллаш);
- 3 даражаси - ижтимоий психологик муносабатлар (сўроқ қилинувчиларнинг ролли мавқелари, унинг мазмуни ва қўйилган мақсадга эришни белгилаб беради.

### **Гувоҳ ва жабрланувчи шахсларни сўроқ қилиш психологияси.**

Жиноий ишда гувоҳ ва жабрланувчиларнинг кўрсатмалари аҳамиятлидир. Уларни сўроқ қилиш учун қуйдаги тайёргарлик даражасига эга бўлиш керак.

Гувоҳ ва жабрланувчиларни сўроқ қилишга қаратилган тайёргарликнинг асосий тартиблари:

- жиноий ишнинг материаллари ва аниқлаш учун кўзда тутилган саволлар жараёнини анализ қилиш;
- сўроқ қилувчилар шахсини ўрганиб чиқиш
- сўроқнинг ютуғи учун керакли бўлган шароитлар билан таъминлаш;
- терговчининг ҳулқи, хатти-ҳаракатларидан иборатдир.

Сўроққа таклиф қилинаётган шахсга эҳтиёткорлик билан ёндошиш лозим. Уни кўрқитиб юбормаслик учун тўғри келадиган вақт ва имкониятларни ишга солиб, кўп куттириб қўймаслик керак. Психологик алоқа ўрнатишнинг энг қулай усули бу телефон орқали сўроққа чақиртириш. Чунки телефон орқали сўзлашув ортиқча ҳаяжонларни бартараф қилади ва қариндош-уруғ ва қўни-қўшнидан сўроққа чақирилишини яшириш учун яхши имкониятини беради.

Беморлар сўроққа чақирилмайдилар, терговчи ўзи уларнинг ёнига боради.

Жиноий ишнинг белгиларини изоҳлаш учун гувоҳ (абирланувчи) лар воқеа содир бўлган жойга таклиф қилинадилар.

Гувоҳлар алоҳида-алоҳида сўроқ қилинадилар.



Сўроқнинг яхши натижасига эга бўлиш учун терговчи моҳирона иш тутиши лозим. Бу ерда унга илмий билим, шахсий сифатлар, қатъиятли бўлиши, адолатли, ҳақгўй, ўзини-ўзи тута олиши, идоравий ва руҳий мустаҳкам бўлиши каби ижтимоий-психологик сифатлар ёрдам беради.

Гувоҳ ва жабрланувчилар томонидан фактларни ёдга олишлари учун терговчи уларга эркин сўзлашиш имкониятини яратиб бериши лозим. Воқеанинг фактлари батафсил ва пуҳта изоҳланиши керак.

Уларнинг онгига жиной иш содир бўлганлигини сингдириш лозим.

Гумон қилинувчи ва айбланувчи шахсларни сўроқ қилиш психологияси.

Уларнинг процессуал ҳолати ҳар қил бўлганлиги билан, психологик нуқтаи назардан фарқи жуда катта эмас.

Гумон қилинувчи – ҳар қил психологик ҳолатларда бўлиши мумкин (бир қараганда ўзига ишонади, ёки ишонмайди, ғамгин, ўзини йўқотган).

У иш юзасидан катта маълумотларга эга ва шунинг учун у қарши ҳаракат қилишга интилади.

Гумон қилинувчи ва айбланувчиларнинг психик ҳолатлари, мотивлари билан ҳулқининг хусусиятлари унча фарқ қилмайди.

Айбланувчи - руҳий безовталаниш ҳолатига тушиши мумкин бу шахсда «бошқалар билиб қолмасин» деган мотив устин туради, қариндош ва дўстлари билиб қолмаслиги керак, чунки унинг учун уларнинг фикрлари жуда муҳим). Лекин, айрим тоифадаги айбланувчилар учун (масалан, рецидивистлар) бошқаларнинг фикри ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин.

Айрим айбланувчиларни, йиллар давомида қўлга критилган ижтимоий хизмат ва моддий мавқеини йўқотиш, озодликдан маҳрум бўлиши каби саволлар безота қилади ва улар онгли равишда тўғри кўрсатмалар беришдан бош тортадилар.

Улар доимо безота ҳолатда бўладилар. Бу ҳолат бош миянинг катта ярим бўлақларидаги кўзғалишлари (яъни, доминантанинг пайдо бўлиши) натижасида пайдо бўлади. Айбланувчи миядаги ўзгариш жараёни асосида кўрқув ҳолатига тушади ва ҳаёлан тез-тез бўлиб ўтган воқеага қайтади.

Одил суд ҳукмидан қутилиш учун миядаги ўзгариш жараёни (доминанта) орқали у бир-қанча хилалар ўйлаб топади. (масалан: қалбаки командировка, миш-мишлар тарқатиш, жабрланувчини пулга сотиб олиш ва ҳ.к.)

Сўроқ қилиш пайтида низолий вазият, яъни айибланувчи мажбурий мулоқатга чақирилиши; бошқалар билан алоқада бўлишдан маҳрум қилиниши ва бошқа сабабларига кўра юзага келиши мумкин

Лекин, ҳеч қачон сўроқ қилиш жараёни терговчи томонидан шахсий ҳаракатларга эга бўлмаслиги лозим, куч ишлатиш ман этилади.

**Қўлга олиш психологияси.**

Тинтув ўтказиш ва қўлга олиш – бир пайтда ўтказиладиган ҳаракатлар. Одатда қўлга олиш шахсий тинтув ўтказиш давомида амалга оширилади.

Қўлга олиш жараёни доимо сторесс ҳарактерига эга, чунки, тергов ҳаракати иштирокчилари ҳаёти ва соғлиғига ҳавф етказиш мумкин. Шунинг учун унга жуда пухта тайёрланиш, айбланувчи шахс хусусиятларини инобатга олган ҳолда, вазиятга кўра тўғри иш тутиш лозим.

Қўлга олиш пайтида айбланувчи қарши ҳаракатлар қилиш мумкин (у қуролланган бўлиши мумкин). Шунинг учун терговчи ҳавсизлик чораларини кўриб чиқиши лозим.

Қўлга олиш пайтини ўта эҳтиёткорлик билан танлаш лозим. Агарда жиноятчи маст ҳолда, наркотик моддалар таъсирида бўлса уни ўзига келиши учун имконият бериш лозим.

Психологик таъсир кўрсатишнинг энг самарали воситаси бу, уни ўз хоҳишига кўра, таслим бўлишга ишонтириш. Жиноятчи билан музокара ўтказиш лозим ва музокарага ота онаси, болалари, дўстларини таклиф қилиш лозим

## **Мавзу - 10**

### **Суд психологик экспертизаси**

#### **Режа:**

1. Суд-психологик экспертизасининг ҳуқуқий асослари ва унинг зарурияти.
2. Экспертиза турлари ва имкониятлари.
3. Суд-психологик экспертизаси ўтказиш услубиёти. Психолог – экспертнинг касбий фазилатлари.
4. Суд-психологик экспертизаси натижаларини баҳолаш.

#### **Тавсия этилган адабиётлар:**

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент, 2003 г.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. Т., Ўзбекистон 1997 йил
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. Т., “Ўзбекистон” 2002 йил
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. Т., Ўзбекистон 2003 йил.
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2005 йил.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсад жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. М.И.Еникеев Умумий ва юридик психология асослари. М., 1998 й.

8. Р.М.Махмудов. Паравовая социализация. Докт.дис. 2003 г.
9. В.Романов Юридик психология. М., 1998 й.
10. А.А.Усманова, А.Н.Норбоев. Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.

Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида психологик билимлар қуйдаги жараёнларда қўлланилади:

- шахсни тўғри диагностика қилиш;
- инсонга нисбатан индивидуал ёндошиш;
- тактик усул ва қарорларни танлаш ва ишлатиш;

Мураккаб саволларнинг кўплиги туфайли ушбу билимларни терговчи томонидан ҳар вақт ҳам тўғри қўллаш имконияти йўқ албатта. Шунинг учун суд-психологик экспертизаси белгиланади ва мутахассис керакли билимларини ишлатган ҳолда жиноий ишга тегишли янги далилларни қўлга киритади. Психолог-эксперт сўроқ қилинувчи шахсларнинг кўрсатмаларини тўғри ёки нотўғрилигига оид саволларни ҳал қилмайди.

Суд-психологик экспертизаси предмети шундан иборатки, бу ерда айибланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи кўрсатмаларининг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш эмас. Бу тергов ва суднинг ваколатларига киради. Балки психик жараёнларнинг кечиши натижасида (сўроқ қилинувчи шахснинг индивидуал хусусиятларига кўра), исбот учун тегишли бўлган фактларни адекват қабул қилиш, эслаб қолиш ва гапириб бериш имкониятларини аниқлашдир.

Суд-психологик экспертизаси -суд экспертизаларининг бир тури бўлиб, у суд ишларини юритилишида адолатни ўрнатиш воситаси бўлиб ҳисобланади.

Қонунда белгиланишича, экспертизани ўтказиш мажбурийдир. Бу жараён давомида:

1. ўлимнинг сабаблари ва тан-жароҳатларининг характерини аниқлаш;

2. айибланувчи ёки гумонқилинувчи шахсларнинг психик ҳолатларини аниқлаш;
3. ўз ҳаракатларига жавоб бера олишига ёки тартибга солишга қодирлиги, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг рухий ва жисмоний ҳолатларини аниқлаш (бу жараён жиноий ишнинг ҳолатларини тўғри қабул қилиш ва улар асосида тўғри кўрсатмалар беришга қодир эмасликларида шубҳаларнинг пайдо бўлиши асосида амалга оширилади);
4. айибланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг ёшини аниқлаш, ёшига оид ҳужжатларнинг йўқлиги, лекин уларни ҳисобга олган ҳолда тергов ишига таълуқли бўлиши каби саволлар белгиланади.

Тергов иши бўйича қуйидаги экспертиза турлари белгиланади:

- суд-медицина;
- суд-психиатрия;
- суд-психологик;
- ҳар томонлама, яъни суд медицина, суд психиатрия психологик экспертизалар.

Экспертизаларнинг ҳар бир турлари билан терговчи яхши таниш бўлиши лозим, чунки бу билимлар экспертиза масалаларига оид саволларни ҳал этишга имконият беради.

Суд-психологик экспертизаси -юридик доирасидаги саволларни ҳал этмайди (яъни: кўрсатмаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш; жиноятнинг мотивлари ва мақсади; айбининг турларини белгилаш)

Суд-психологик экспертизаси – психик жараёнларнинг кечиш ҳолатларини аниқлайди (яъни: қабул қила олиш, хотира, тафаккур тасаввур қилиш, сезиш жараёнлари ва ҳ.к.)

Терговчи ўзининг нуқтаи назари ва иш ҳолатига кўра экспертизани тайинлайди. Чунки, ҳар вақт ҳам экспертнинг ёрдамига мухтож бўлавермайди. Лекин ундан бош тортиш ҳам тергов ишига таълуқли далилларни йўқатиш билан тенг. Экспертзани керакли вақтда ва керакли ерда ўтказиш лозим.

Суд-психологик экспертизаси ўтказиш учун терговчи қуйдаги ташкилий ишларни олиб боради:

- ўрганиш учун керакли бўлган объектни танлайди;
- тўғри келувчи муассасаларни танлайди.

Эксперт терговчи ёки суднинг олдида жавоб беради ва ўз ишига баҳо олади. Агарда суд-психологик экспертизаси натижалари қониқарли ва тушунарли бўлмаса, тергов жараёни иштирокчиларига қайта экспертиза тайинланиши белгиланади.

Терговчи ва эксперт ўртасида психологик ўзаро муносабатларни ўрнатилиши муҳимдир. (бир бирини ҳурмат қилиш, ишониш, ишдаги ҳамкорлик).

Терговчи томонидан экспертга таъсир ўтказиш тақиқланади. Терговчи томонидан қуйдаги таъзиқ ўтказиш шакиллари ман этилади:

1. экспертга шахсий фикрини сингдириш;
2. шахсий манфаатидан фойдаланган ҳолда унга психологик босим ўтказиш;
3. экспертиза муддатини қисқартириш мақсадида, ўта содда усулларни қўллашни талаб қилиш.

Айбланувчининг процессуал ҳуқуқларини таъминлаш ва психологик муҳитни қўллаш мақсадида терговчи айбланувчига суд-психологик экспертизаси ўтказилишининг сабаблари, унинг мазмуни ва натижалари тўғрисида тушунтиради.

Эксперт-психолог хулосаларининг тўғрилиги, исботи ҳақида гап юритиш учун терговчи ўзи ҳар томонлама (фан, техника, саънат, махсус услубиётлар) билимларга эга бўлиши лозим.

Тергов амалиёти шуни таъкидлайдики, инсонларнинг ҳаёти, соғлиғи, озодлиги ва шахсияти, мулки, жамият ҳавсизлиги, жамиятдаги тартибларга қарши жиноий ишлар, балоғат ёшдагилар жинояти, йўл-транспорт ҳодисалари содир бўлганда суд-психологик экспертизасининг кераклиги маълум бўлади.

Кўп ҳолларда экспертиза объектлари бўлиб балоғат ёшдаги қонунбузарлар бўлиши мумкин. Одатда, уларнинг кўрсатмаларига бу ёшдаги ҳаёлпарастликлар, бошқа одамларнинг таъсири катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Эксперт-психолог зиммасига қуйидаги объектив ҳолатларни аниқлашни юклайди:

- Чарчаган ҳоллар;
- қаттиқ кўрқув;
- катта мусийбат;
- депрессия ва ҳ.к.лар.

Бу ҳолатлар жабрланувчининг ҳаракатларидан келиб чиққан бўлса, унинг жазоси енгил бўлиши мумкин. Бошқа томондан булар орқали жиноятнинг таркиби аниқланади.

Суд-психологик экспертизаси ўтказиш учун махсус мутахассисларнинг иштироки керак бўлади (яъни илмий тадқиқот лабораторияларда ишлайдиган кишилар ва ҳ.к.). Чунки замонавий тадқиқот усуллар орқали сифатли экспертиза ўтказилиши мумкин.

Суд-психологик экспертизаси натижалари ёзма равишда расмийлаштирилади.

Охириги вақтлар ичида мажмуали экспертизалар қўлланилади. Суд-психологик–психиатрик. Бу ерда бир неча мутахассисларнинг тизимли ёндошуви орқали маълумотлар йиғилади.

**Суд-психологик экспертизаси ўтказиш услубиёти.**

Эксперт-психологнинг диққат марказида жиноятчи шахс гавдаланади. Демак, бу ерда шахснинг тизими онгининг чуқурлиги ва қилмишига муносабати унинг оила ва жамиятдаги ўрни, жиноий гуруҳдаги ўрни, қизиқтириши керак.

Амалиётда жамиятга қарши ҳулқнинг учта босқичдан иборат шакли белгиланади:

1. шахснинг жамиятга қарши йўналганлиги;
2. шахснинг жамиятга қарши ҳаракат қилишида аниқ қарорларга келиши;
3. бу қарорларни амалга ошириши, яъни: жиноий иш содир этиши ва салбий оқибатларнинг келиб чиқишлари.

Эксперт-психологнинг ушбу босқичларда амалга оширилиши керак бўлган вазифалари қуйдагилардан иборат:

- 1 босқичда: ҳуқуқий онги, ўзини ўзи баҳолашини шакллантириш; реал ҳаётий кадриятларини ва ахлоқий нормаларини ривожлантириш хусусиятлари; индивидуал-типологик хусусиятларини таҳлил қилиш лозим бўлади.
- 2 босқичда: шахсий хусусиятларини ўрганиш (яъни: норма кадриятларининг йўналганлиги, ҳулқий мотивациялари); шахснинг индивидуал жиҳатларини объектив вазиятлардаги образлар билан таққослаш ва таҳлил қилиш (яъни: ҳаётий шароитлардаги тўсиқларни енгиб ўтиш); фрустрацияга бўлган муносабатларини таҳлил қилиш (яъни: мотивларнинг қониқтирилиши ёки қониқтирилмаслиги).
- 2 босқичда шахснинг фурустирацияга бўлган муносабатини эксперт психолог биографик метод ёки кузатиш методлари орқали анализ қилади.
- 3 босқичда: субъектнинг қонунни бузишга бўлган муносабати, қилмишини англаш даражаси, психик стресслар даражаси, шахснинг психологик жиҳатдан ҳимояланиш хусусиятларини ўрганади.

Психологик муҳофаза – шахснинг барқарор тизими бўлиб, низолий ҳолатларни англаш билан боғлиқ бўлган хавотир, кўрқув хиссиётини бартараф қилинишига қаратилган.

Психологик муҳофаза вазифаси - онга салбий зарар етказувчи хиссиётлардан халос қилишдан иборатдир.

Бундай муҳофаза шахснинг индивидуал- психологик ва ёшининг таърифини белгилайди.

Шахс тўғрисида янада аниқ маълумотларга эга бўлиш учун уйғунлашган усуллардан фойдаланиш лозим (экспериментал ва ноэкспериментал).

Экспериментал усулларни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатиш керак, чунки бу ерда шахснинг психикасига эътибор берилади.

Жиноятнинг ички кўриниш элементлари қуйдагилардир:

1. жиноий фаолиятнинг объектив кўриниши;
2. шахснинг қилмишига бўлган эмоционал муносабати;

3. шахснинг интеллектуал ривожланганлик даражаси, унинг ҳаётий ва касбий тажрибаси.

Эксперт-психолог шахснинг жиноятга бўлган эмоционал муносабатини таҳлил қилиб чиқиши лозим, унинг аффект ҳолатлари (кучли руҳий ҳаяжонлари). Бу ҳолатлар асосида ички низо ётади (шахс ва жиноят ўртасидаги).

Анкета саволлари орқали ўзини-ўзи баҳолаш хусусиятларини таҳлил қилиши шарт.

Айрим одамларнинг ўзини-ўзи баҳолаши паст, айримлариники баланд.

Бундан ташқари эксперт психолог бошқа усулларни қўллаши мумкин. Масалан, бу шахснинг индивидуал хусусиятлари ва аниқ вазиятларга бўлган ўзаро алоқаларини ўрганиш.

Биографик усул, бу шахснинг аниқ вазиятларда намоён бўлган хатти-ҳаракатларини ўрганиш демакдир.

Тошкент Давлат юридик институти

ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ фанидан  
маърузалар матни

Муаллифлар:

А.А.Усмонова, А.Н.Норбоев.



Муҳаррир: С.Салимова.  
Техник муҳаррир: Ж.Абдужалилов.  
Мусахҳих: Н.Мирзажонова.  
Компьютер саҳифаловчи: А.Худайбергенова.

Босишга рухсат берилди..  
Ҳажми: 4.0 б.т.  
Адади: Буюртма: №  
ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.  
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35